

**ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ GIORDANO BRUNO *DE MAGIA*



**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΗΣ ΣΜΑΡΩΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ**

Θεσσαλονίκη 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ.....	4
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η <i>ΜΑΓΕΙΑ</i> ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ.....	5
I. Πηγές και μαρτυρίες για την αρχαία <i>μαγεία</i>	5
A. Ο <i>μάγος</i> στον ελληνικό κόσμο.....	7
B. Ο <i>μάγος</i> στο ρωμαϊκό κόσμο.....	9
II. <i>Μαγεία</i> και θρησκεία.....	11
III. Η σύγχρονη έρευνα για τη <i>μαγεία</i>	13
ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: GIORDANO BRUNO: ΓΕΝΙΚΑ.....	18
I. Το ιστορικό, θρησκευτικό, φιλοσοφικό πλαίσιο.....	18
II. Giordano Bruno: Η εργοβιογραφία του.....	21
III. Η φιλοσοφία του.....	28
ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΠΡΟΥΝΟ ΜΕ ΤΗ <i>ΜΑΓΕΙΑ</i>	34
I. Η <i>μαγεία</i> στην Αναγέννηση.....	34

II. Η μαγεία στα έργα του Μπρούνο.....	36
III. Το έργο του Μπρούνο <i>De Magia</i>	38
A. Έκδοση του έργου.....	38
B. Δομή του έργου.....	38
Γ. Περιεχόμενο του έργου.....	42
i. Το γενικό τμήμα.....	42
1. Τα είδη της μαγείας.....	42
2. Ο ορισμός του μάγου.....	49
3. Τα τρία είδη μαγείας.....	52
4. Η θεωρία των μάγων.....	53
5. Ψυχή και σώμα.....	60
ii. Τα επιμέρους κεφάλαια.....	65
1. De respectu ad communionem seu consortium rerum.....	65
2. De motu rerum duplici et attractione.....	69
3. Quomodo magnes trahat ferrum, corallium, sanguinem etc.....	71
4. Epilogus motorum quibus aliqua moventur.....	74
5. De vinculis spirituum.....	75
6. De analogia spirituum.....	79
7. De vinculis spirituum, et primum de eo quod est ex triplici ratione agentis, materiae et applicationis.....	87
8. Secundum vinculum ex voce et cantu.....	90
9. Tertium vinculorum genus ex visu.....	92

10. Quartum vinculum est ex phantasia.....	93
11. De vinculo quinto, quod est ex cogitativa.....	95
Δ. Γλώσσα του έργου.....	98
Ε. Ύφος του έργου.....	100
IV. Η επίδραση που άσκησε ο Μπρούνο.....	102
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ.....	104
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	105
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	109
SUMMARY.....	111

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί το έργο του Τζιορντάνο Μπρούνο *De magia*. Όπως φαίνεται από τον τίτλο, σε αυτό ο Ιταλός φιλόσοφος ασχολείται με τη *μαγεία* και επιχειρεί να την προσεγγίσει από τη δική του φιλοσοφική σκοπιά. Το έργο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ο Μπρούνο στην προσπάθειά του να αναλύσει τον όρο *μαγεία*, εκθέτει όλη τη διαδικασία που ακολουθείται, έως ότου ο φορέας της *μαγείας* να «δέσει» τις ψυχές των ανθρώπων.

Η προκείμενη εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζεται η πορεία της *μαγείας* στον αρχαιοελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο, η σχέση της με τη θρησκεία, καθώς και η σύγχρονη έρευνα για τη *μαγεία*. Στο δεύτερο μέρος παρέχονται πληροφορίες σχετικά με το περιβάλλον που επηρέασε τον Μπρούνο στη διαμόρφωση της σκέψης του, δίνεται η βιογραφία και η φιλοσοφία του. Στο τρίτο μέρος ο αναγνώστης ενημερώνεται για την αντιμετώπιση του όρου *μαγεία* στη διάρκεια της Αναγέννησης και το ενδιαφέρον του Μπρούνο γι' αυτήν. Στη συνέχεια, αναλύεται η δομή, το περιεχόμενο, η γλώσσα και το ύφος του συγκεκριμένου έργου. Η εργασία ολοκληρώνεται με την επίδραση που άσκησε ο Μπρούνο σε μεταγενέστερους φιλοσόφους και την παράθεση των συμπερασμάτων που συνάγονται από τη μελέτη του *De Magia*.

Περατώνοντας αυτό το εισαγωγικό τμήμα, θα επιθυμούσα να εκφράσω τις ειλικρινείς ευχαριστίες μου στον καθηγητή της Μεταγενέστερης Λατινικής Φιλολογίας κ. Δ. Νικήτα για την πολύτιμη και ουσιαστική συμβολή του στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

I. Πηγές και μαρτυρίες για την αρχαία μαγεία

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε σήμερα για την αρχαία μαγεία αντλούνται από διάφορες πηγές. Όσον αφορά το χώρο της λογοτεχνίας, σώζονται κείμενα σε πάπυρο και σε επιγραφές. Παράλληλα, δεν λείπουν και οι αναθηματικές πλάκες που αντικατέστησαν τα παλιότερα φύλλα από μόλυβδο, και περιέχουν ποικίλες κατάρες. Αναντίρρητα, οι πάπυροι αποτελούν την πιο ολοκληρωμένη πηγή χάρη στις λεπτομερέστατες τελετουργικές σκηνές που περιλαμβάνουν. Εύλογα λοιπόν αρχίζουμε από τη μελέτη τους.

Τα *μαγικά* κείμενα των παπύρων συγκεντρώνονται σε δύο τόμους από τον Preisendanz¹ και τιτλοφορούνται *Papyri Graecae Magicae*. Ο πρώτος τόμος περιλαμβάνει αμέτρητα, σύντομα κείμενα τα οποία θεωρούνται μέρος της εφαρμοσμένης μαγείας. Πρόκειται για κατάρες (*defixiones*) και φυλακτήρια κατά ασθενειών. Τα τελευταία προέρχονται από την αυτοκρατορική Αίγυπτο, γράφονται πάνω σε πάπυρο ή χαράσσονται πάνω σε μέταλλα και μολύβδινα πινακίδια.

Ο δεύτερος τόμος απαρτίζεται από εκτενή και πολύ πιο ενδιαφέροντα παπυρικά εγχειρίδια, συλλογές *μαγικών* συνταγών και τελετουργικών οδηγιών για *μάγους*. Το θεματολόγιό τους καλύπτει ένα ευρύ φάσμα, αρχίζοντας από συνταγές για τον πονοκέφαλο και το βήχα, περνώντας σε μεθόδους για την πρόκληση προφητικών ονείρων και

¹ K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae: Die griechischen Zauberpapyri*, τ.2, Leipzig / Berlin: Teubner, 1929-1931², Albert Henrichs (εκδ.), Stuttgart: Teubner, 1973-1974.

καταλήγοντας σε οδηγίες για τελετουργίες με τη βοήθεια των οποίων καταπραΰνεται η οργή του προϊσταμένου, κερδίζεται η καρδιά μιας γυναίκας ή επιτυγχάνεται προσωπική συνομιλία με μια θεότητα. Η ανακάλυψη των κειμένων αυτών είχε πολύ μεγάλη σημασία για τους παρακάτω λόγους:

Αρχικά, μας προσέφεραν πολύτιμες πληροφορίες για την αρχαία θρησκευτική πρακτική, που διαφορετικά θα ήταν σχεδόν άγνωστες. Δεδομένου ότι η χρονολόγησή τους τοποθετείται από τον Ωριγένη² το 2^ο αιώνα π.Χ., αποτελούν σημαντική πηγή εκείνης της αυτοκρατορικής περιόδου. Έπειτα, συντάχθηκαν από ανθρώπους που είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των κειμένων, πάθος για τη *μαγεία* και τη μυστική θεολογία. Ακόμη, γνωρίζουμε ότι τα κείμενα αυτά προκαλούσαν φόβο και απέχθεια στο ευρύτερο κοινό. Οι ρωμαϊκοί νόμοι απαγόρευαν ρητά την κατοχή τέτοιων βιβλίων και όριζαν ρητά τη διά πυρός καταστροφή τους. Συνεπώς, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, παρ' όλες τις ενδεχόμενες δυσκολίες, τα βιβλία αυτά μεταβιβάζονταν από το μαθητή στο δάσκαλο και από τον πατέρα στο γιο.

Λέγεται ότι οι ελληνικοί πάπυροι που έχουν διασωθεί με *μαγικό* περιεχόμενο είναι βαθύτατα επηρεασμένοι από την αιγυπτιακή θρησκεία. Πράγματι, τα αιγυπτιακά στοιχεία αφθονούν. Οι αιγυπτιακές μαντείες και τελετουργίες απαντούν πολύ συχνά. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι τελετές αυτές είχαν ευρύτατη εξάπλωση και εκτός Αιγύπτου. Υπάρχουν κατάρες, που υπαινίσσονται τον θεό Σηθ³, και προέρχονται από τη Ρώμη, την Κύπρο και την Αθήνα. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι εμπεριέχεται στα κείμενα αυτά πληθώρα ελληνικών, εβραϊκών,

² Ωριγένης, *Κατά Κέλσου*, 4.33.

³ Θεός της Άνω Αιγύπτου, που αντιστοιχεί στον ελληνικό θεό Τυφώνα (S. Hornblower, A. Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, New York: Oxford University Press, 1996³ σ. 1396, λήμμα «set»).

βαβυλωνιακών, συριακών και σουμεριακών στοιχείων. Αναμφίβολα, τα συγκεκριμένα κείμενα άσκησαν επίδραση στον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό και εκτός Αιγύπτου⁴.

A. Ο μάγος στον ελληνικό κόσμο

Ο όρος προέρχεται από το θρησκευτικό περιβάλλον των Περσών, όπου ο όρος *μάγος* χαρακτηρίζει ιερείς ή τουλάχιστον ειδικούς σε θρησκευτικά θέματα⁵. Πρώτος ο Ηρόδοτος⁶ αναφέρεται στους Πέρσες *μάγους*: επρόκειτο για ιδιαίτερο γένος ή μυστική οργάνωση που ασχολούνταν με θυσίες προς τιμήν του βασιλιά, με ταφικές τελετουργίες, προφητείες και ονειροκριτική. Ο Ξενοφών⁷ τους περιγράφει ως «ειδικούς» σε ό, τι αφορά τους θεούς. Ο Πλάτων⁸ δίνει έναν παρόμοιο

⁴ F. Graf, *Magic in the ancient world*, μτφρ. F. Philip, Cambridge: Harvard University Press, 1997, σσ. 3-6.

⁵ Για την ανάλυση του όρου, όπως εμφανίζεται στο χώρο της Περσίας, βλ. F. Bidez.-F. Cumont, *Les mages hellenises*, Παρίσι, 1938.

⁶ {Ηρόδοτος, *Ιστορία*, 1.101 (γένος), 7.43,113 κ.εξ.,191 (θυσίες), 1.140 (ταφικές τελετουργίες), 1.107 κ.εξ., 120,128 και 7.19,37 (ονειροκρίσεις).

⁷ Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, 8.3.11.

⁸ Πλάτων, *Ζακκιβιάδης Α'*, 122. Στην *Πολιτεία* του (364B) ο Πλάτων τους αποκαλεί *αγύρτες* και *προφήτες*, οι οποίοι έρχονται στην πόρτα των πλουσίων και τους πείθουν ότι με τη βοήθεια προσευχών, θυσιών, γιορτών και αγώνων έχουν λάβει από τους θεούς τη δύναμη να εξαλείψουν κάθε αδικία που έκαναν οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους. Στο *Συμπόσιο*, 202e, ο Έρωσ εμφανίζεται ως μεσολαβητής ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους και συνδέεται με τη μαντεία και την τέχνη των ιερέων εκείνων που ασχολούνται με θυσίες, μνητικές τελετές, αλλά και με ξόρκια, προφητείες και κάθε είδους γητέματα (*γοητεία*). Ο γόης λοιπόν τυγχάνει της ίδιας κακής φήμης με το *μάγο*. Η προηγούμενη άποψη ενισχύεται και από την κατηγορία που απευθύνει ο Μένων στον Σωκράτη ότι τον γήτεψε και τον *μάγεψε*, προσθέτοντας ότι ο Σωκράτης είναι

ορισμό, απαριθμώντας τους δασκάλους ενός Πέρση ευγενή. Ο Ευριπίδης⁹ προβάλλει την ικανότητα των *μάγων* να εξαφανίζουν ανθρώπους. Γενικά, στην αρχαιότητα διατηρήθηκε η μνήμη των *μάγων* της Περσίας ως ιδιαίτερα ευσεβών σοφών.

Ακόμη όμως και στις πρώιμες εποχές οι *μάγοι* δεν αποτελούσαν για όλους τους Έλληνες τέλειους σοφούς. Ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα ο όρος δεν είχε καθόλου κολακευτική σημασία. Ο Κλήμης Αλεξανδρείας αναφέρει ότι ο Ηράκλειτος ο Εφέσιος αποκαλύπτει το μέλλον για τους «νυκτιπόλους», δηλαδή για *μάγους*, βακχευτές, μαινάδες, μύστες και τους απειλεί με εκείνο που ακολουθεί μετά το θάνατο, καθώς αυτά που ο κόσμος θεωρεί ιερά μυστήρια, δεν είναι παρά άθεες τελετές μύησης¹⁰. Παρόμοια, στον Σοφοκλή ο Οιδίπους εξυβρίζει τον μάντη ως «*ραδιούργο μάγο, δόλιο αγύρτη που δεν έχει μάτια παρά μόνο για το κέρδος και όχι για την τέχνη του*»¹¹. Ο αγύρτης, σε αντίθεση με τον μάντη, δεν υπηρετεί την πόλη, συγγενεύοντας έτσι σημασιολογικά με τον *μάγο*.

Συνεπώς, αυτό που εκφράζεται με την ελληνική ορολογία δεν συμπίπτει απόλυτα με τη σημασιολογία του σύγχρονου όρου *μαγεία*. Στην ελληνική ο ίδιος σημασιολογικός χώρος περικλείει τις ιδιωτικές μυστηριακές λατρείες με τις ανάλογες τελετές μύησης, την προφητεία και τη βλαπτική *μαγεία*. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών αποτελεί το ότι δε συγκαταλέγονται στην επίσημη θρησκεία της πόλης.

τυχερός που ζει στην Αθήνα, καθώς οπουδήποτε αλλού θα τον είχαν ήδη συλλάβει και κατηγορήσει ως γόητα. (*Μένων*, 80b). Τέλος, στο έργο του *Νόμοι* επινοεί νόμους κατά των *μάγων* στην ιδεατή του πόλη (*Νόμοι*, 10, 909b).

⁹ Ε↔ρ., *Ζηφιγένεια* ≡ *ἴν Ταύροις* 1336 κ.εξ.

¹⁰ Ηράκλ., *Die Fragmente der Vorsokratiker* 12B 14 (Κλήμ. Αλ., *Προτρεπτικός* 22).

¹¹ Σοφ., *Ο Οιδίπους τύραννος* 387 κ. εξ.

B. Ο μάγος στο ρωμαϊκό κόσμο

Οι λατινικοί όροι *magus* και *magia* αποτελούν δάνεια από την Ελληνική. Εμφανίζονται στη σωζόμενη λογοτεχνία για πρώτη φορά στα μέσα του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, στα έργα του Κάτουλλου και του Κικέρωνα. Και στους δύο συγγραφείς ο συσχετισμός των όρων με την Περσία είναι ακόμη έντονος.

Για τον Κικέρωνα οι *magi* δεν είναι παρά οι Πέρσες ιερείς. Στο *De legibus*¹² χρησιμοποιεί τη λέξη για πρώτη φορά: αρχικά, παραθέτει μια σύντομη επεξήγηση του όρου: οι *μάγοι* είναι *genus sapientium et doctorum in Persis*, και λίγο αργότερα αναφέρει ότι ο Ξέρξης, ακολουθώντας τη συμβουλή των *magi*, πυρπόλησε τους ελληνικούς ναούς. Στο *De divinatione*¹³ γράφει ότι οι *magi* είχαν ερμηνεύσει τα όνειρα του Δαρείου και μούσαν κάθε δυνάστη στην τέχνη τους.

Στον Κάτουλλο η λέξη χρησιμοποιήθηκε με την ίδια εθνογραφική σημασία. Οι πραγματικοί Πέρσες *μάγοι* έπρεπε να είναι το αποτέλεσμα αιμομιξίας μητέρας και γιου¹⁴. Ωστόσο, η εθνογραφική αυτή λεπτομέρεια είναι μεμονωμένη και πιθανότατα προέρχεται από μια άγνωστη ελληνιστική πηγή. Παράλληλη, δεν γίνεται λόγος για τη *μαγεία*, αλλά για τους *μάγους* ως Πέρσες ιεροσκόπους.

Η επόμενη γενιά των ποιητών αλλάζει τη σημασιολογία των όρων *μάγος* και *μαγεία*. Ο Βιργίλιος στην όγδοη *Εκλογή*¹⁵ χρησιμοποιεί για πρώτη φορά το επίθετο *magicus* για τον χαρακτηρισμό τελετουργιών ερωτικής *μαγείας*. Στο δεύτερο μέρος του ποιήματος δίνονται ακριβείς τελετουργικές οδηγίες.

¹² Cicero, *De legibus*, 1.146 και 2.26.

¹³ Cicero, *De divinatione*, 1. 91 και 2.26.

¹⁴ Catullus, 90.3-5.

¹⁵ Vergilius, *Bucolica*, 8.66-69.

Στον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο η ρωμαϊκή στάση απέναντι στη μαγεία φαίνεται ότι έχει αλλάξει. Στο τριακοστό βιβλίο της *Φυσικής ιστορίας*¹⁶ ασκεί εξαρχής εντονότατη κριτική κατά της κενής και ανόητης πίστης στη μαγεία (*magicae vanitates*). Η μαγεία είναι «η απατηλότετη των τεχνών» (*fraudentissima artium*).

Γενικότερα, κατά την εποχή της Δημοκρατίας γινόταν διάκριση ανάμεσα στις πρακτικές που στρέφονταν κατά της προσωπικής ακεραιότητας και της περιουσίας ατόμων με συγκεκριμένες τελετουργίες, όπως *mala carmina*, *mala venena*, *veneficium*, και σε παρόμοιες ως προς το τυπικό τελετουργικές πρακτικές, οι οποίες, όμως, δεν είχαν επιβλαβή σκοπό. Ωστόσο, καμία από αυτές τις ομάδες δεν χαρακτηριζόταν από τους συγχρόνους με τον όρο *magia*. Επίσης, δεν υπάρχουν στοιχεία ότι οι τελετουργίες αυτές θεωρούνταν ξένες, μη ρωμαϊκές.

Κατά την ιουλιοκλαυδιανή δυναστεία η κατάσταση αλλάζει. Η μαγεία συνδέει την ιατρική με την αστρολογία, ενώ η μαντεία αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της. Ο όρος αντιπροσωπεύει κάτι ξένο, περσικό, γι' αυτό και υιοθετείται η ξένη, η ελληνική ορολογία¹⁷.

¹⁶ Plinius, *Naturalis historia*, 30.1-13.

¹⁷ Βλ. F.Graf, *ό.π.*, σσ. 20-30.

II. *Μαγεία και θρησκεία*

Η συζήτηση για τη διάκριση ανάμεσα στη *μαγεία* και τη θρησκεία υπήρξε διαρκής και έντονη. Για πολύ καιρό, η έρευνα αγνοούσε το φαινόμενο. Παρ' όλη την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την αρχαία θρησκεία, το ενδιαφέρον για την αρχαία *μαγεία* παρέμενε μηδαμινό. Η εξήγηση βρίσκεται στη διαφορετική φύση των δύο φαινομένων.

Οι όροι «μαγεία» και «θρησκεία» βρίσκονταν ανέκαθεν σε αντιδιαστολή και διαχωρίζονταν. Από τη μια πλευρά, η *μαγεία* επιχειρεί να επιφέρει κάποιο αποτέλεσμα με την εφαρμογή ποικίλων μεθόδων. Από την άλλη, η θρησκεία απευθύνεται στις υπερφυσικές δυνάμεις που μας κυβερνούν και επιδιώκει την επικοινωνία μαζί τους. Συνεπώς, η πρώτη προσπαθεί να αναγκάσει τις δυνάμεις να προβούν σε συγκεκριμένες πράξεις, και στηρίζεται στην ύπαρξη ποικίλων μηχανισμών για την επίτευξη των στόχων της. Η δεύτερη προτείνει τη διαπραγμάτευση των ζητημάτων με τις δυνάμεις αυτές που θεωρούνται θεότητες.

Επιπλέον, η διαφορά *μαγείας* και θρησκείας εντοπίζεται και στον κοινωνικό χώρο, που εκτυλίσσεται η καθεμιά. Αρχικά, ο *μάγος* διαθέτει πελατεία και η *μαγεία* αποτελεί γι' αυτόν μια ατομική πρακτική. Απεναντίας, η θρησκεία βασίζεται στην εκκλησία και εκφράζει τις απόψεις του συνόλου. Επίσης, τη *μαγεία* την ασκούσανε κατά κανόνα άτομα περιθωριοποιημένα, φοβισμένα, περιφρονημένα και καταδιωκόμενα για τις πεποιθήσεις τους¹⁸, ενώ τη θρησκεία οι ιερείς, πρόσωπα σεβαστά.

¹⁸ Η ίδια η λέξη «μαγεία» έχει ιρανική προέλευση. Την εφάρμοζαν και άλλοι λαοί, που θεωρούνταν βάρβαροι, όπως οι Εβραίοι, οι Αιγύπτιοι και οι Θεσσαλοί.

Όσον αφορά την προσευχή, αυτή κυριαρχεί τόσο στο χώρο της θρησκείας, όσο και στο χώρο της *μαγείας*. Η διαφορά, όμως, έγκειται στο ότι στη θρησκεία έχουμε την παρουσία πολλών ανθρώπων που συμπροσεύχονται, ενώ στη *μαγεία* την παρουσία του ενός. Σε πολλές κοινωνίες παρατηρείται το φαινόμενο βασιλείς ή ιερείς¹⁹ να εκτελούν την προσευχή. Στην προκειμένη περίπτωση τα άτομα αυτά λειτουργούν ως εκπρόσωποι του κοινωνικού συνόλου.

Συμπερασματικά, *μαγεία* είναι η χρήση της θρησκευτικής δύναμης για προσωπικούς σκοπούς, εξισορροπώντας ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό. Σχετίζεται άμεσα με θρησκευτικές τελετές, συνδυάζοντας στοιχεία που παρατηρούνται και σε αυτές, όπως τους ύμνους, τις προσευχές, τις επικλήσεις και τις θυσίες. Η πιο εποικοδομητική προσέγγιση των όρων «*μαγεία*» και «*θρησκεία*» είναι η αποδοχή της άποψης ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια απόλυτη διάκριση ανάμεσα τους. Κατά τη διάρκεια της ιστορίας συνυπήρξαν και η παρουσία της μιας σήμαινε και την παρουσία της άλλης²⁰.

¹⁹ «Σε κάποια από τις πρώιμες φάσεις μιας κοινωνίας ο βασιλιάς ή ο ιερέας θεωρείται συχνά προικισμένος με υπερφυσικές δυνάμεις ή ότι αποτελεί ενσάρκωση κάποιας θεότητας, και, σύμφωνα με αυτή την πίστη, η φύση υποτίθεται πως βρίσκεται λίγο-πολύ υπό τον έλεγχό του.» (L. Wittgenstein., *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία*, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα : Καρδαμίτσα, 1990, σ. 168).

²⁰ J. Braarvig, « Magic: Reconsidering the Drand Dichotomy», στο : R. D. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, *The World of Ancient Magic: Papers from the first International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4-8 May 1997*, Bergen 1999, σσ. 56-65.

III. Η σύγχρονη έρευνα για τη μαγεία

Η αρχαία ελληνορωμαϊκή μαγεία βρισκόταν ανέκαθεν στο περιθώριο της έρευνας. Η ορθολογιστική απέχθεια απέναντι στη μαγεία, σε συνδυασμό με τη δυσκολία των κειμένων αυτών, αποτελούσε τροχοπέδη. Στο τέλος, όμως, της χιλιετίας το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τον αποκρυφισμό, συνέβαλε στη μελέτη των κειμένων αυτών.

Πρωτοπόροι υπήρξαν οι Αμερικανοί επιστήμονες, οι οποίοι με την καθοδήγηση του Hans Dieter Betz²¹ δημοσίευσαν στο Σικάγο την αγγλική μετάφραση *μαγικών παπύρων*. Στο μεσοδιάστημα είδαν το φως της δημοσιότητας δύο ακόμη σημαντικές συλλογές: α) μια επιλογή ελληνικών καταδέσμων από τον Gager²² και β) ένας μεγάλος αριθμός κοπτικών κειμένων με συνοδευτικά σχόλια από τους Marvin Meyer και Richard Smith²³.

Στην Ευρώπη το ενδιαφέρον ήταν πιο περιορισμένο. Μολονότι ο Marcel Mauss είχε συμβάλει αποφασιστικά στη θεωρητική διαμάχη για τη μαγεία, η γαλλική έρευνα έχει προσφέρει ελάχιστα στη σύγχρονη έρευνα της μαγείας. Αν και οι εργασίες των Jean Annequin²⁴ και Anne-Marie Tupet²⁵ μπορεί να είναι πλούσιες σε υλικό, ωστόσο στη θεωρητική επεξεργασία είναι δέσμιες πεπαλαιωμένων αντιλήψεων. Το ίδιο ισχύει

²¹ H. D. Betz., *Hellenismus und Urchristentum: Gesammelte Aufsätze*, τ.1, Tübingen: Mohr, 1990).

²² J. G. Gager (εκδ.), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York-Oxford 1992.

²³ M. Meyer, R. Smith, *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power*, San Francisco: Harper, 1994.

²⁴ J. Annequin, *Recherches sur l'action magique et ses représentations*, Besançon: Université, 1973.

²⁵ Anne-Marie, Tupet, *La magie dans la poésie latine: Des origines à la fin du règne d' Auguste*, Paris: Belles Lettres, 1976.

και για την πιο πρόσφατη σύνθεση του Andre Bernand²⁶. Στην Ιταλία η Rafaella Garosi²⁷ προσέφερε με μια αξιόλογη εργασία σημαντική ώθηση στη θεωρητική αντιμετώπιση της *μαγείας*, ενώ η ομάδα γύρω από τον Reinhold Merkelbach²⁸ παρουσίασε στην Κολωνία μια σειρά σχολιασμένων εκδόσεων μαγικών κειμένων.

Η συστηματική μελέτη της *μαγείας* οριοθετείται πριν από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Το 1904 ολοκληρώθηκε η συλλογή των κειμένων με τίτλο *Defixionum Tabellae* του Auguste Audollent²⁹, το παράρτημα στις *Inscriptiones Atticae* του 1897 από τον Richard Wünsch³⁰, καθώς και η έκδοση των *Papyri Graecae Magicae* από τον Karl Preisendanz³¹ και τους συνεργάτες του το 1928.

Αναμφίβολα, ήταν κυρίως οι Γερμανοί επιστήμονες εκείνοι που προωθούσαν την εποχή αυτή τη μελέτη της αρχαίας *μαγείας*. Αυτό οφειλόταν στο ενδιαφέρον τους για κάθε μαρτυρία του αρχαίου πολιτισμού, ακόμη και την πιο ταπεινή ή παράξενη. Επιτύμβιες επιγραφές ή κατάρες πάνω σε δυσανάγνωστα μολύβδινα πινακίδια απαιτούσαν την επιστημονική τους διερεύνηση.

²⁶ A. Bernand, *Sorciers grecs*, Paris, 1991 [ελληνική έκδοση: *Έλληνες μάγοι*, μτφρ. Ι. Καμάρη, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1997]

²⁷ R. Garosi, “Indagini sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana” στο: P.Xella (εκδ.), *Studi di storia delle religioni in memoria di R.Garosi*, Rome: Bulzoni, 1976, σσ. 13-93.

²⁸ R. Mercebach, M. Totti, *Abrasax: Ausgewählte Papyri religiösen und magischen, Inhalts*, τ.3: *Zwei griechisch-ägyptische Weihezeremonien: Die Leidener Welterschöpfung, Die Pschai-Aion-Liturgie*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1992.

²⁹ A. Audollent, *Defixionum Tabellae*, Frankfurt: Minerva` 1967².

³⁰ R. Wünsch, “Appendix continens defixionum tabellas in Attica regione repertas”, στο : *IG, II / III: Corpus Inscriptionum Atticarum*, Berlin: Reimer, 1897.

³¹ Για την έκδοση αυτή βλ. σ. 4.

Πρώτος ο Wilamowitz³² ξεκίνησε τη μελέτη των παπύρων, με σκοπό να μελετηθεί καθετί που αφορούσε τη ζωή των αρχαίων Ελλήνων. Στη συνέχεια, η ομάδα του Hermann Usener, που αποτελούνταν από τον Albert Dieterich και τον μαθητή του Richard Wünsch επιδόθηκε στη συστηματικότερη μελέτη των *μαγικών* παπύρων και των καταδέσμων. Τώρα το ενδιαφέρον για τη *μαγεία* συνδεόταν με την αναζήτηση των *απαρχών* της θρησκείας.

Ήδη στα πλαίσια της διδακτορικής του διατριβής ο Dieterich³³ εξέδωσε έναν από τους μεγάλους παπύρους του Leyden, διαπιστώνοντας ότι τα κείμενα αυτά δεν αποτελούν μαρτυρίες για ένα πρωτόγονο στάδιο της αρχαίας θρησκείας, αλλά αντίθετα για ένα πολύ εξελιγμένο.

Τα αποφασιστικά ερεθίσματα για τη μελέτη της *μαγείας* προήλθαν από τους Βρετανούς Tylor και Frazer³⁴, καθώς ο τελευταίος επιχείρησε να ανασυνθέσει μια εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος από τη *μαγεία* μέσω της θρησκείας ως την επιστήμη. Ακολούθησαν οι Wüñch, Ludwig Deubner³⁵ και ο Samson Eitrem³⁶. Ο τρίτος, παπυρολόγος, ασχολήθηκε με τη μελέτη παπύρων με *μαγικό* περιεχόμενο και συνέβαλε αποφασιστικά στην καταγραφή της ιστορίας της αρχαίας *μαγείας*.

Η ουσιαστική στροφή στην έρευνα έγινε στα πλαίσια της θεωρητικής συζήτησης ανάμεσα σε εθνολόγους και κοινωνικούς

³² Ulrich von Wilamowitz - Möllendorff, *Reden und Vortraege*, Berlin 1902, σ. 254.

³³ A. Dieterich, *Papyrus magica musei Lugdunensis Batavi* (1888), αναδημοσίευση στο: *Kleine Schriften*, Leipzig / Berlin 1911, σσ. 1-47.

³⁴ R. Ackerman, *J.G.Frazer, His life and Work*, Cambridge 1987.

³⁵ Deubner, Ludwig, *Magie und Religion* 1922, ανατύπ. στο *Kleine Schriften zur Klassischen Altertumskunde* (Beiträge zur Klassischen Philologie, 140), (Königstein / Ts.: Hain, 1982), σσ. 275-298.

³⁶ Τους παπύρους αυτούς εξέδωσε σε δυο τόμους ως *Papyri Osloenses 1*, Oslo, 1925 και σε συνεργασία με τον L.Amundsen, *Papyri Osloenses 2*, Oslo 1931.

ανθρωπολόγους. Από τη μια, υπήρχε η μεγάλη πλειοψηφία, η οποία ακολουθούσε τον Frazer, και μελετούσε την εφαρμοσμένη *μαγεία*. Από την άλλη, ορισμένοι, όπως ο Marcel Mauss³⁷, μελετούσαν την ιδεολογία και τις κατηγορίες κατά της *μαγείας*, την παθητική *μαγεία*. Το αποτέλεσμα ήταν να εκδηλωθεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση της λειτουργικότητας και της σημειολογίας των τελετουργιών και για το αν ο όρος *μαγεία* μπορούσε και έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για πολιτισμούς εκτός Ευρώπης.

Ο επιστημονικός διάλογος ακολούθησε δύο κύριες κατευθυντήριες γραμμές. Για την αγγλοσαξονική παράδοση από τον Tylog και μετά η *μαγεία* ήταν, όπως ακριβώς και η επιστήμη, ένα θεωρητικό σύστημα για την εξήγηση και κατανόηση του κόσμου. Ο Malinowski³⁸, μαθητής του Frazer, έστρεψε την προσοχή του στις κοινωνικές και εμπειρικές λειτουργίες της *μαγείας*. Η τελευταία επενέβαινε εκεί όπου η ορθολογιστική τεχνολογία μόνη της δεν ήταν πλέον σε θέση να εξασφαλίσει την επιτυχία μιας ενέργειας. Η αντίληψη αυτή περί *μαγείας* με πολύ συγκεκριμένους πρακτικούς στόχους έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα.

Η άλλη προσέγγιση εστίασε το ενδιαφέρον της στη *μαγεία* ως νοητικό κατασκευάσμα. Ο Mauss αντιπαραθέσε την άποψη ότι η *μαγεία* είναι μια συλλογική αντίληψη, όπως οι μύθοι και οι τελετουργίες. Εστίασε την προσοχή του όχι τόσο στο τι έκαναν οι «πρωτόγονοι» άνθρωποι, αλλά στο τι ακριβώς νόμιζε η κοινωνία τους ότι θα έκαναν. Τη μέθοδο αυτή υιοθέτησε ο Evans Pritchard, συνδυάζοντάς την με τη λειτουργική θεώρηση.

³⁷ M. Mauss, “Esquisse d’ une théorie générale de la magie” στο : *Année Sociologique* 7, Paris, 1902-1903.

³⁸ F. Raymond, *Man and culture: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*, London: Routledge & Kegan Paul, 1968, σσ. 1-141.

Σήμερα, υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες, αν ένα θεωρητικό σύστημα ανεπτυγμένο μέσα στην ευρωπαϊκή παράδοση είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί περιγραφικά σε όλες τις κοινωνίες. Ριζοσπαστικοί θεωρητικοί επιστήμονες απορρίπτουν την ιδέα της παγκοσμιότητας εξ ολοκλήρου και καταγγέλλουν την αντίληψη αυτή ως «σημειολογική παγίδα». Λιγότερο ριζοσπαστικοί επιστήμονες διατηρούν μεν τη διχοτομία *μαγείας - θρησκείας*, αλλά απαιτούν τη χρήση ενός ενδοπολιτισμικού ορισμού. Αυτή είναι μάλλον και η μόνη θέση που πληροί τις προϋποθέσεις αυστηρής ερμηνευτικής θεώρησης³⁹.

³⁹Βλ. F. Graf, *ό.π.*, σσ. 8-19.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

GIORDANO BRUNO: ΓΕΝΙΚΑ

I. Το ιστορικό, θρησκευτικό, φιλοσοφικό πλαίσιο.

Οι σταυροφορίες, που είχαν ανοίξει δρόμους προς τους μακρινούς τόπους της Ανατολής για όλους τους Ευρωπαίους και συνέβαλαν στη μεταφορά πολλών στοιχείων του κλασικού κόσμου στη Δύση, ξύπνησαν στους ανθρώπους ένα αίσθημα περιπλάνησης. Το αίσθημα αυτό, σε συνδυασμό με τις προσπάθειες απελευθέρωσης της παιδείας από το φανταστικό κόσμο του Μεσαίωνα, βοήθησε να αναγεννηθεί στη Δύση η κλασική αρχαιότητα.

Πιο συγκεκριμένα, οι δυο βασικές παράμετροι που συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του αναγεννησιακού ρεύματος ήταν η νέα προσέγγιση των κλασικών κειμένων και το ενδιαφέρον για τη φύση. Η προσέγγιση αυτή, ο *ουμανισμός*, δεν περιοριζόταν στη στείρα ανάγνωση των αρχαίων κειμένων, αλλά στην ανάδειξη του ουσιαστικού περιεχομένου τους. Κεντρικός άξονας της ανθρωπιστικής παιδείας είναι ο άνθρωπος ως ολότητα.

Οι Ιταλοί, που συμμετείχαν σε αυτή την προσπάθεια αναγέννησης, δίνουν μεγάλη αξία στη φυσική και γήινη ζωή και είναι διαποτισμένοι από το διονυσιακό πνεύμα. Το ενδιαφέρον των φιλοσόφων στρέφεται στη μελέτη της φύσης, η οποία δε βασίζεται στην αυθεντία του Αριστοτέλη, αλλά έχει ως οδηγό της τη διάνοηση του Πλάτωνα.

Ο πρώτος εισηγητής της πλατωνικής φιλοσοφίας στην Αναγέννηση είναι ο Γεώργιος Γεμιστός, ο οποίος απορρίπτει την αριστοτελική θεωρία, σέβεται τον Πυθαγόρα, τον Τίμαιο, τον Παρμενίδα, τον Ιάμβλιχο και τον Πρόκλο. Ζητεί την ηθική ανανέωση της Πολιτείας και της Εκκλησίας, δέχεται τη θεωρία της μετενσάρκωσης και πιστεύει

ότι η πολιτική αναγέννηση είναι δυνατή μόνο με την επιστροφή στους αρχαίους θεούς. Υποστηρίζει ότι μια νέα θρησκεία πρέπει να γεννηθεί, η οποία θα ενώνει όλες τις ιστορικές μορφές.

Στη μελέτη της διδασκαλίας του Πλάτωνα συνέβαλε αποφασιστικά η Ακαδημία της Φλωρεντίας, η οποία ιδρύθηκε από τον Κόζιμο των Μεδίκων το 15^ο αι. Ο Κόζιμο ανέθεσε τη διεύθυνση της Ακαδημίας στον Φιτσίνο, ο οποίος μετέφρασε στα Λατινικά έργα του Πλάτωνα και του Πλωτίνου, καθώς και τα ερμαϊκά κείμενα. Ο τελευταίος δίδασκε ότι η πλατωνική φιλοσοφία πρέπει να γίνει το κέντρο όλων των αντιφατικών τάσεων και να ενώνει τη θρησκεία, την επιστήμη, την τέχνη και την πολιτική.

Παράλληλα, η απλή, σαφής και πνευματικά εύσχημη έκφραση που χρησιμοποιείται σε σύντομες ομιλίες, αποφθέγματα και απαντήσεις, σε συνδυασμό με την κλίση προς την ευγένεια, τις τέχνες, τη γυμναστική, την κοινωνική ευπρέπεια, τη φρόνιμη περιπέτεια, φαίνεται να κερδίζουν συνεχώς έδαφος. Η ανθρωπιστική παιδεία, που περιλάμβανε τη γραμματική, τη ρητορική, την ποίηση, την ιστορία και την ηθική, προωθείται ιδιαίτερα από τους ηγεμόνες για τους ίδιους και τα παιδιά τους και θεωρείται αυτονόητη⁴⁰.

Κύριο γνώρισμα της φιλοσοφίας της Αναγέννησης είναι η ποικιλία των φιλοσοφικών συστημάτων που περιέλαβε στους κόλπους της. Οι φιλόσοφοι της Αναγέννησης εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους προς τις ιδέες των εκπροσώπων του νεοπλατωνισμού, τις απόψεις του Επικούρου, τη διδασκαλία της στωικής φιλοσοφίας, τις αντιλήψεις του Λουκρήτιου και του Κικέρωνα. Ακόμη και η διδασκαλία του Αριστοτέλη, η οποία

⁴⁰ Ι. Φίκας, *Τζιορντάνο Μπρόνο, η θέση του στην ιστορία της φιλοσοφίας και των ιδεών*, Αθήνα 2000, σσ. 11-13.

γενικώς απορρίφθηκε, συνέχισε να καλλιεργείται στη σχολή της Πάδοβας⁴¹.

Συμπερασματικά, το νεοπλατωνικό ρεύμα που αναπτύχθηκε στη Φλωρεντία, η δημοσίευση των συγγραμμάτων του Ιάμβλιχου σχετικά με τα μυστήρια της Αιγύπτου, οι εργασίες του Πίκο ντέλα Μιράντολα για την εβραϊκή *Καμπάλα*, οι αναφορές του Palingenius για επαφές με ευλογημένα πνεύματα, η απόκρυφη φιλοσοφία του Αγρίππα, καθώς και η ανεκτικότητα απέναντι στις άλλες θρησκείες, όπως τη χριστιανική και τη μωαμεθανική, προετοιμάζουν το έδαφος για τον Μπρούνο.

⁴¹ Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 2004, σσ. 51-52, λήμμα «Αναγέννηση».

II. Giordano Bruno

A. Η εργοβιογραφία του

Ο Τζιορντάνο Μπρούνο γεννήθηκε στις αρχές του 1548 σε ένα προάστιο της Νόλας, κοντά στη Νάπολη της Ιταλίας. Βαφτίστηκε με το όνομα Φίλιππος. Ο πατέρας του Giovanni ήταν στρατιώτης στην υπηρεσία των Ισπανών της Νάπολης. Η μητέρα του Fraulissa Savolino προερχόταν από οικογένεια αγροτών. Αφού έλαβε τα πρώτα μαθήματα στη Νόλα, ο Μπρούνο σε ηλικία 11 ετών πήγε στη Νάπολη (1562), για να σπουδάσει φιλολογία, λογική και διαλεκτική. Εκεί, η υπερβολικά ελεύθερη ζωή σύντομα του προκάλεσε ανία και πλήξη. Χωρίς βαθιά θρησκευτική κλίση, αλλά με ειλικρινή επιθυμία συγκέντρωσης και περισυλλογής, στις 15 Ιουνίου του 1565 μπήκε στο τάγμα των Δομινικανών⁴². Σύμφωνα με τον κανονισμό, πέρασε μια περίοδο δοκιμασίας και σε ηλικία 17 ετών αποφάσισε να εισέλθει στις τάξεις του τάγματος. Στο μοναστήρι, κατά το έθος, άλλαξε το όνομά του σε Giordano, με το οποίο έμεινε γνωστός στην ιστορία. Εκείνη την εποχή η Εκκλησία ήταν σχεδόν η μόνη που παρείχε τη δυνατότητα σε παιδιά που οι οικογένειές τους δεν ήταν πλούσιες και ισχυρές, να σπουδάσουν. Στο μοναστήρι ο Μπρούνο είχε την ευκαιρία να μελετήσει φιλοσοφία, λογική, θεολογία και φιλολογία και να έρθει σε επαφή για πρώτη φορά με την τέχνη της μνήμης του Λουλ⁴³. Το 1572 χειροτονήθηκε ιερέας και το 1575 ανακηρύχθηκε διδάκτορας της θεολογίας.

Στις αρχές του 1576 οι Πατέρες του μοναστηριού κινούν δίκη εναντίον του, κατηγορώντας τον ότι υποστήριξε σε δημόσιες ομιλίες του

⁴² F. Neri, *Scritti scelti: Giordano, Bruno, 1548-1600, Campanella, Tomasso, 1568-1637*, Torino 1949, σ. 29.

⁴³ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 14.

αιρετικούς συγγραφείς. Ο Μπρούνο, ο οποίος και παλιότερα είχε ανακριθεί, φοβήθηκε και έφυγε. Έφθασε στη Ρώμη, όπου αμέσως θεωρήθηκε ότι εμπλέκεται σε μια σκοτεινή ανθρωποκτονία. Ο μοναχός, που πιθανότατα ήταν ο κατηγορός του στη Νάπολη, βρέθηκε νεκρός στον Τίβερη. Για ακόμη μια φορά έφυγε, έβγαλε το ράσο της ιεροσύνης και πέρασε τον Απρίλη στη Γένοβα, όπου έζησε παραδίδοντας μαθήματα γραμματικής και αστρονομίας.

Από εδώ και πέρα ξεκινά μια μακρά περίοδος συνεχών περιπλανήσεων. Το 1577 μετέβη στο Τορίνο και έπειτα στη Βενετία, όπου τύπωσε ένα μικρό βιβλίο, το *De segni de' tempi*, που περιείχε αστρονομικές και ιστορικές προβλέψεις. Στη συνέχεια, επισκέφθηκε τις πόλεις Πάδοβα και Πέργαμο, όπου ξαναέβαλε το ράσο, αλλά και το Μιλάνο και το Τορίνο, για να καταλήξει στο Τσάμπερι, όπου πέρασε το χειμώνα του '78. Πάντοτε ανήσυχος και ανικανοποίητος έφθασε στη Γενεύη, όπου εγκατέλειψε οριστικά την ιεροσύνη, εργάστηκε στη διόρθωση τυπώσεων και αναγκάστηκε να υποστηρίξει επίσημα την προτεσταντική εκκλησία. Τον Αύγουστο, ύστερα από μια έντυπη δυσφήμιση, στην οποία αναφερόταν ως δημόσιος δάσκαλος της φιλοσοφίας, συνελήφθη και υποχρεώθηκε να αναιρέσει ταπεινωτικά τις θέσεις του⁴⁴. Έπειτα, μετέβη στη Λυόν και από εκεί στο Πανεπιστήμιο της Τολούζης, όπου του προσφέρθηκε έδρα. Παράλληλα, παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα και πραγματοποιούσε δημόσιες αναγνώσεις περί φιλοσοφίας. Το ανήσυχο πνεύμα του τον οδήγησε στο Παρίσι, το καλοκαίρι του '81. Όντας λαμπρός ομιλητής και καθηγητής, έδινε διαλέξεις για τον Θωμά Ακβινάτη και την τέχνη της μνήμης. Το 1582 δημοσίευσε την κωμωδία *Candelaio*, καθώς και δύο σημαντικές εργασίες

⁴⁴ Βλ. F. Neri, ό.π., σσ. 29-30.

πάνω στην τέχνη της μνήμης με τίτλο *De umbris Idearum, Cantus Circaeus* και το *De compendiosa architectura*.

Ο Μπρούνο θα συνεχίσει το ταξίδι και το συγγραφικό του έργο στην Αγγλία. Την άνοιξη του '83 δίδαξε δημόσια στην Οξφόρδη, όπου εξέδωσε ορισμένα έργα του. Τα δύο πρώτα, *Explicatio triginta sigillorum* και *Sigillus sigillorum*, έχουν σχέση με την άσκηση της μνήμης ως βασικού εργαλείου για την ανάπτυξη της διάνοιας. Η εποχή αυτή, που θεωρείται η πιο γόνιμη συγγραφική του περίοδος, χαρακτηρίζεται έντονα από φιλοσοφικούς διαλόγους⁴⁵.

Επόμενος σταθμός του υπήρξε το Λονδίνο. Εδώ, εργάστηκε ως γραμματέας για τον πρεσβευτή της Γαλλίας, Michele di Castelneau, έγραψε και δημοσίευσε τους εξής ιταλικούς διαλόγους: *La cena de le Ceneri* (αποτελεί υπεράσπιση και ολοκλήρωση της κοπερνικής φιλοσοφίας), *De la causa* και *Principio e Uno*, στους οποίους επαινεί τη βασίλισσα Ελισάβετ. Τα έργα *De la causa, Principio e Uno* και *De l' Infinito universo e Mondi* αποτελούν μια έκθεση της μεταφυσικής κοσμογονίας, που θεμελιώθηκε στη χωρίς όρια ενότητα του σύμπαντος. Το *Spaccio della Bestia Trionfante* είναι μια ηθική αλληγορία, που διηγείται την εκθρόνιση του ουρανού από αρχαία ειδωλολατρικά στοιχεία, στη θέση του οποίου προσχωρεί η αρετή⁴⁶. Το έργο αυτό, καθώς και το *Gli eroici furori*, το οποίο αποτελεί έναν ύμνο στην πνευματική αγάπη του Θεού και της αρετής, τα αφιέρωσε στον Σερ Φίλιπ Σίντνεϊ, ο οποίος ανήκε στον κύκλο της βασίλισσας. Ο Σίντνεϊ μαζί με τον Μισέλ ντε Καστελνό, πρεσβευτή του βασιλιά Ερρίκου Γ', προστάτευσαν τον Μπρούνο μέχρι το τέλος της ζωής του. Την ίδια χρονιά, το '85, συνέθεσε το *Cabala del cavallo Pegaseo*, σάτιρα της

⁴⁵ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 15.

⁴⁶ Βλ. F. Neri, ό.π., σ. 30.

αλαζονικής άγνοιας που κυριαρχούσε. Το έργο αυτό, μαζί με το *De le Infinito, Universo e Mondi* συμπληρώνουν το προγενέστερο έργο του *Spaccio de la Bestia Trionfante*⁴⁷.

Τον Οκτώβρη του ίδιου έτους ακολούθησε τον Καστελνό στο Παρίσι, αλλά σύντομα επρόκειτο να μείνει χωρίς προστάτη, αφού ο τελευταίος, έχοντας πέσει σε δυσμένεια, δεν μπορούσε πλέον να τον βοηθήσει. Έγραψε τα έργα *Arbor philosophorum*, το οποίο δε σώζεται, μια αριστοτελική επιτομή, *Figuratio Aristotelici physici auditus*, μια έκθεση των γεωμετρικών ανακαλύψεων ενός συγχρόνου του, *Dialogi duo de Fabricii Mordentis prope divina adinventione*, περίπου 120 *Articuli adversus Peripateticos*, τα οποία υπερασπίστηκε δημόσια στις 28 και 29 Μαΐου στο Collegio di Chembray. Αντιμετώπισε, όμως, την ψυχρότητα και το χλευασμό, τον εξευτελισμό και την περιφρόνηση και έτσι αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Παρίσι⁴⁸. Όλα τα έργα αυτής της περιόδου, εκτός από κάποιες συζητήσεις γύρω από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, οι οποίες είναι αφιερωμένες στο βασιλιά Ερρίκο Γ', αφιερώνονται στον Πιέρο ντελ Μπένε, πρίγκιπα της Ναβάρρα, ο οποίος ανήκε στον κύκλο του Ερρίκου.

Ο νέος τόπος που επρόκειτο να τον φιλοξενήσει είναι η Γερμανία. Στη Βυτεμβέργη γράφτηκε στο μητρώο και έδωσε δημόσιες διαλέξεις για τη φιλοσοφία. Στο φιλελεύθερο Πανεπιστήμιο της Βυτεμβέργης έμεινε για δύο χρόνια (1586-1588), ενθουσιασμένος από την υποδοχή που του επιφύλαξαν, καθώς και λόγω της άδειας που του δόθηκε να διδάξει στο Πανεπιστήμιο. Οι εργασίες που δημοσίευσε στη Βυτεμβέργη είναι οι ακόλουθες : *De lampade combinatoria luliana*, που περιέχει σχόλια, *De progressu et lampade venatoria Logicorum*, που είναι μια σύνοψη της

⁴⁷ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 15.

⁴⁸ Βλ. F. Neri, ό.π., σ. 30.

αριστοτελικής λογικής, *Artificium Peronandi, Liber physicorum Aristotelis* και δύο μικρές λογικομνημονικές πραγματείες, *Animadversiones circa lampadem lullianam* και *Lampas triginta statuarum*.

Το 1588 ο Μπρούνο φεύγει από τη Βυτεμβέργη της Γερμανίας και μεταβαίνει στην Πράγα. Εκεί προσπάθησε να έρθει σε επαφή με τον αυτοκράτορα Ροδόλφο Β΄, ο οποίος συγκέντρωσε γύρω του αστρολόγους και αλχημιστές με σκοπό να τον βοηθήσουν στην αναζήτηση της φιλοσοφικής λίθου. Ο Μπρούνο επιδίωξε να τραβήξει την προσοχή του αυτοκράτορα αφιερώνοντάς του το έργο *Articuli adversus mathematicos*. Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει διάφορα γεωμετρικά διαγράμματα, τα οποία χρησιμεύουν, σύμφωνα με τον Μπρούνο, στην κατανόηση της δημιουργίας του σύμπαντος. Στην αφιέρωση του βιβλίου του προς τον αυτοκράτορα, ο Μπρούνο αναφέρει ότι προσβλέπει σε μια παγκόσμια θρησκεία αγάπης που θα ενώνει τους ανθρώπους με το νόμο της αγάπης και δε θα οδηγεί τα έθνη και τις κοινωνίες σε πολέμους και διαιρέσεις. Ο αυτοκράτορας του προσέφερε χρήματα με τα οποία ο Μπρούνο κατάφερε να μεταβεί στο Χέλμστεντ.

Ο πρίγκιπας Ερρίκος Ιούλιος του επέτρεψε να δώσει διάλεξη στο Πανεπιστήμιο που είχε ιδρύσει ο πατέρας του. Ο Μπρούνο έκανε αιχμηρά σχόλια για τον τρόπο που καθοδηγούνται οι άνθρωποι της εποχής του και παρότρυνε τον πρίγκιπα Ερρίκο Ιούλιο να ακολουθήσει τα πρότυπα του αιγυπτιακού πολιτισμού, τότε που οι βασιλείς ήταν και ιερείς.

Πιθανότατα, ο Μπρούνο παρέμεινε στο Χέλμστεντ μέχρι τον Απρίλιο του 1590, παρόλη τη διαμάχη του με τους οπαδούς του Λουθηρανισμού. Την περίοδο αυτή ολοκλήρωσε το έργο του *De rerum Principiis*, καθώς και τα έργα του σχετικά με τη μαγεία: *De Magia, Theses de Magia, De magia mathematica, De Vinculis in Genere*. Με τα

χρήματα που του έδωσε ο πρίγκιπας πήγε στη Φραγκφούρτη, για να εκδώσει τρία λατινικά ποιήματα: *De immenso innumerabilibus et infigurabilibus*, *De Triplici Minimo* και *De Monade, Numero e Figura*. Στα ποιήματα αυτά είναι φανερό ότι επηρεάστηκε από τον Λουκρήτιο, τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο. Το τελευταίο του έργο είναι το *De Imaginum Signorum et Idearum Compositione*.

Η άνοδος του Ερρίκου της Ναβάρρα στο γαλλικό θρόνο ήταν ο λόγος, σύμφωνα με την Yates⁴⁹, που ώθησε τον Μπρούνο να επιστρέψει στην Ιταλία. Ο Μπρούνο πίστεψε ότι είχε παρουσιαστεί η κατάλληλη ευκαιρία, ώστε ένας καθολικός βασιλιάς να επιφέρει κοσμικές αλλαγές στα πλαίσια του Καθολικισμού. Όταν ο Μοτσενίγκο, ένας ευγενής από τη Βενετία, έγραψε στον Μπρούνο, καλώντας τον στη Βενετία, για να του διδάξει την τέχνη της μνήμης, εκείνος δέχτηκε την πρόσκληση, με την ελπίδα να εισαγάγει και στην Ιταλία τις απελευθερωτικές ιδέες τις οποίες κατόρθωσε να διαδώσει στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης. Ετοίμαζε ένα καινούριο βιβλίο με θέμα «Επτά ελεύθερες τέχνες», όταν ο Μοτσενίγκο, απογοητευμένος ίσως από την απροθυμία του Μπρούνο να του διδάξει την τέχνη της μνήμης, τον κατέδωσε στην Ιερά Εξέταση.

Στις 26 Μαΐου του 1592 ο Μπρούνο συνελήφθη από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας, και παρόλο που η επιρροή της ήταν μικρή, κατόρθωσε να επιβάλει τις απόψεις της. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1593 έκλεισε τον Μπρούνο στις φυλακές της Ρώμης, όπου έμεινε για επτά ολόκληρα χρόνια. Η μακρά περίοδος φυλάκισης τον εξασθένησε ψυχικά και σωματικά. Παρ' όλα αυτά, κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί τις λίγες μέρες που του δόθηκαν, έως ότου παρουσιαστεί στο δικαστήριο. Έτσι, κατάφερε να ανακτήσει τις δυνάμεις του και με θάρρος να απαντήσει

⁴⁹ F. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London: The University of Chicago Press Ltd., 1964, σ. 339.

στους δικαστές του: «ίσως ο φόβος σας να με καταδικάσετε να είναι μεγαλύτερος από το δικό μου να δεχτώ την απόφασή σας».

Στις 17 Φεβρουαρίου 1600 ο Μπρούνο κήηκε ζωντανός στο Campo dei Fiori της Ρώμης⁵⁰.

⁵⁰ Βλ. Ι. Φίκας, *ό.π.*, σσ. 16-18.

III. Η φιλοσοφία του

Η φιλοσοφία του Μπρούνο περιστρέφεται γύρω από τρία βασικά κέντρα τα οποία είναι το *En*, ο κόσμος και ο άνθρωπος.

Το *En* για τον Μπρούνο είναι ακίνητο, άπειρο, χωρίς τέλος και όρια. Δε μετακινείται, εφόσον δεν υπάρχει τίποτε έξω από αυτό που να μην το περιλαμβάνει. Δεν πολλαπλασιάζεται, εφόσον δεν υπάρχει κάτι που μπορεί να επιθυμήσει, επειδή έχει τα πάντα. Δε φθείρεται και δε μεταβάλλεται, εφόσον είναι τα πάντα. Ούτε μικραίνει ούτε μεγαλώνει, επειδή είναι άπειρο. Δεν είναι ύλη, εφόσον δε μορφοποιείται, και δεν είναι μορφή, εφόσον δε μορφοποιεί. Δεν μπορεί να μετρηθεί, εφόσον δεν υπάρχει τίποτε μεγαλύτερο, δεν μπορεί να συγκριθεί, εφόσον δεν είναι το ένα ή το άλλο πράγμα. Στην απειρότητα του *En* δε διαφέρουν η ημέρα από το χρόνο, ο χρόνος από τον αιώνα, ο αιώνας από το λεπτό. Το σημείο δε διαφέρει από τη γραμμή, η γραμμή από την επιφάνεια και η επιφάνεια από το σώμα. Όλα όσα έχουν υπόσταση στο άπειρο έχουν ασήμαντες διαφορές μεταξύ τους. Το *En* είναι αιώνιο, ενώ κάθε όψη, κάθε πλευρά, οτιδήποτε άλλο είναι προσωρινό. Ως απλό και αδιαίρετο, γεμίζει όλα τα πράγματα και κατοικεί σε όλα τα μέρη του σύμπαντος⁵¹.

⁵¹ Βλ. Ι. Φίκας, *ό.π.*, σσ. 60-61. Οι απόψεις που προβάλλει ο Μπρούνο στο σημείο αυτό μοιάζουν πολύ με αυτές του Παρμενίδη για το *En*, ότι δηλαδή τα πάντα βρίσκονται στα πάντα. Παράλληλα, ο Μπρούνο διαφοροποιείται από τον Αριστοτέλη. Στο βιβλίο του *De la Causa, Principio e Uno*, υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης και οι άλλοι φιλόσοφοι δεν κατανόησαν το *En*, δεν κατανόησαν το *ον*, δεν κατανόησαν την αλήθεια. Οι τρόποι και η πολυμορφία του *όντος* δε σημαίνουν ότι το *ον* είναι περισσότερα από ένα, αλλά ότι παρουσιάζεται μ' έναν πολύτροπο, πολύμορφο και πολυποίκιλο σε σχήματα τρόπο.

Όσον αφορά τις κοσμολογικές αντιλήψεις του ο Μπρούνο επηρεάστηκε από τον Κοπέρνικο και από τον Νικόλαο Κουσανό⁵². Ο πρώτος στο έργο του *De Revolutionibus Orbium Celestium* ανέπτυξε ένα σύστημα, βάσει του οποίου η γη και ο ήλιος άλλαξαν τις παλιές τους θέσεις, έτσι ώστε η γη πλέον να κινείται⁵³ γύρω από έναν ακίνητο ήλιο. Ο δεύτερος αναφέρθηκε σε ένα άπειρο σύμπαν, το οποίο δεν έχει κέντρο. Ως εκ τούτου, ανατράπηκε η άποψη που διατύπωσαν πρώτα ο Αριστοτέλης και στη συνέχεια ο Πτολεμαίος, ότι δηλαδή η γη είναι το κέντρο του κόσμου γύρω από το οποίο περιστρέφονταν ο ήλιος και τα άλλα ουράνια σώματα. Η εικόνα που είχαν ο Αριστοτέλης και ο Πτολεμαίος για το σύμπαν ήταν η μορφή ενός κλειστού συστήματος που είχε περατά όρια ή σύνορα.

Αντίθετα, για τον Μπρούνο η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Το σύμπαν είναι ανοικτό, απέραντο, χωρίς κανένα κεντρικό σύστημα αναφοράς. Στα έργα του *La cena de le Ceneri* και *De l' Infinito* θεωρεί τον κόσμο άπειρο, και συνεπώς δεν υπάρχει κανένα σώμα στο κέντρο ή στο άκρο ή ανάμεσά τους. Μπορούμε απλώς να κάνουμε λόγο για σχέσεις ορισμένων σωμάτων με άλλα σώματα. Έτσι, ο ήλιος παρομοιάζεται με ένα αστέρι. Μέσα στο άπειρο σύμπαν υπάρχουν

⁵² Για τη ζωή και το έργο του Νικολάου Κουσανού βλ. W. Berschin, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας*, μτφρ. Δ. Νικήτας, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 417-423.

⁵³ Οι θέσεις που εκφράζει εδώ ο Μπρούνο, δε διαφέρουν από αυτές των προσωκρατικών φιλοσόφων. Ο Αναξίμανδρος πίστευε ότι υπάρχει αιώνια κίνηση και ότι ο κόσμος διαμορφώθηκε εξελικτικά. Για τον Αναξίμενη ο κόσμος βρισκόταν σε αέναη κίνηση και μάλιστα σπειροειδούς μορφής. Κατά τον Δημόκριτο, ο χώρος είναι αιώνια γεμάτος με άτομα που ωθούνται από μια ασταμάτητη κίνηση, η οποία την κατάλληλη στιγμή, όταν τα άτομα συσσωρεύονται, δημιουργεί περιστροφική κίνηση. Παρόμοιες απόψεις διατύπωσαν ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος.

άπειροι ήλιοι και πλανήτες. Δίκαια λοιπόν θεωρείται ο εκπρόσωπος της θεωρίας ενός αποκεντρωμένου και άπειρα κατοικημένου σύμπαντος⁵⁴.

Επηρεασμένος από τον Πλάτωνα υποστήριξε ότι ο κόσμος που βλέπουμε δεν είναι ο πραγματικός. Αυτό που αντικρίζουμε είναι οι σκιές της πραγματικότητας, οι σκιές των ιδεών. Ο μαγικοθρησκευτικός δρόμος που προτείνει ο Μπρούνο, ο οποίος θα οδηγήσει τον άνθρωπο από το σκοτάδι στο ηλιακό φως θυμίζει πολύ το δρόμο που προτείνει ο Πλάτων, για να βγει ο δεσμώτης από τη σπηλιά⁵⁵.

Ο Μπρούνο δέχεται ότι ο κόσμος είναι έμψυχος⁵⁶ και ότι υπάρχει μια μορφική αρχή, η παγκόσμια ψυχή, η οποία δίνει ψυχή και ζωή σε όλα τα μέρη του σύμπαντος. Η ψυχή του σύμπαντος είναι ταυτόχρονα αρχή και αιτία των φυσικών πραγμάτων. Όταν εμψυχώνει, απλώνεται στα μορφικά μέρη του σύμπαντος, όταν όμως διευθύνει και κυβερνά, δεν είναι αρχή, αλλά αιτία. Έχει τον έλεγχο των σύνθετων πραγμάτων και καθορίζει τη σταθερότητα των μερών. Είναι μία, αλλά μπορεί να διαμορφώσει διάφορα σχήματα. Γεμίζει όλα τα πράγματα, αλλά όχι κατά τον ίδιο τρόπο.

Για να εξηγήσει τη δυνατότητα της παγκόσμιας ψυχής να είναι πανταχού παρούσα μέσα στο όλον και μέσα σε κάθε μέρος του, την παρομοιάζει με μια φωνή η οποία ακούγεται σε ολόκληρο το δωμάτιο,

⁵⁴ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 63.

⁵⁵ Πλάτων, *Πολιτεία*, 514a-517a.

⁵⁶ Όπως ορθά υποστήριξε ο Φίκας (ό.π., σσ. 59-60), ο Μπρούνο ακολουθεί τον Πλωτίνο. Ο τελευταίος αναφέρει ότι η παγκόσμια ψυχή κυβερνά το σύμπαν με μεγαλύτερη άνεση απ' ό,τι η ψυχή μας το σώμα. Η πρώτη, σαν να μην έχει δεσμά, ανυψώνεται χωρίς εμπόδια σε ανώτερα πράγματα, δίνει ζωή και τελειότητα στο σώμα, δίνει ζωή στο όλον, στα μέρη και στα μέρη των μερών. Δίνει ζωή σε μικρούς λίθους, οι οποίοι αν και σπάζουν και ξανασπάζουν έχουν μια ορισμένη δυνατότητα να μεταβάλλουν την κατάστασή τους και να δημιουργούν νέες συμπάθειες όχι μόνο στο σώμα, αλλά και στην ψυχή.

αλλά και σε κάθε μέρος του. Η παγκόσμια ψυχή δεν είναι αδιαίρετη όπως ένα σημείο, αλλά κατά κάποιον τρόπο απλώνεται, όπως η φωνή, σε όλα τα μέρη του σύμπαντος και τα περιβάλλει⁵⁷.

Στη διαμόρφωση της άποψής του για την παγκόσμια ψυχή επηρεάστηκε και από τον Φιτσίνο. Η παγκόσμια ψυχή συνδέει το σώμα με το πνεύμα. Όπως στον κόσμο υπάρχουν δυο ριζικά διαφορετικές οντότητες, η κοσμική ψυχή και το κοσμικό σώμα, που συνδέονται με το κοσμικό πνεύμα, έτσι και στον άνθρωπο, το σώμα του και η ψυχή του επικοινωνούν χάρη σε μια τρίτη οντότητα, το πνεύμα του.

Η φιλοσοφία του Μπρούνο για το άπειρο σηματοδοτεί το πρώτο αποφασιστικό βήμα για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Η έννοια του απείρου είναι το μεγάλο ερέθισμα της ανθρώπινης σκέψης. Η διάνοια, που ξεδιπλώνεται στο άπειρο σύμπαν, αποκτά επίγνωση της δικής της απειρότητας. Όλοι οι άνθρωποι είναι για τον Μπρούνο ιδιαίτερα κέντρα αναφοράς, τα οποία, καθώς ωριμάζουν σταδιακά, κατανοούν ότι δεν υπάρχει κανένα αυθαίρετο κέντρο στο σύμπαν. Τα ιδιαίτερα αυτά κέντρα είναι φυσικό να προσεγγίζουν με διαφορετικούς τρόπους την αλήθεια. Εκείνο που έχει σημασία είναι η συνεχής αναζήτηση της αλήθειας, ώστε ο νους του κάθε ανθρώπου να μετασχηματιστεί σε έναν παγκόσμιο νου⁵⁸.

Ο άνθρωπος είναι για τον Μπρούνο η μικρογραφία της φύσης, ο μικρόκοσμος που αναπαριστά το μακρόκοσμο του σύμπαντος. Έτσι, ο άνθρωπος είναι σε θέση να γνωρίσει τη φύση με άμεσο, ενορατικό, εσωτερικό τρόπο και όχι μέσα από την εξωτερική θεώρηση των πραγμάτων. Στο έργο του *Spaccio de la Bestia Trionfante* εξηγεί ότι σε κάθε άνθρωπο αντανακλάται ο κόσμος, το σύμπαν. Κάθε μετασχηματισμός που συντελείται στον ουρανό έχει συνέπειες στην

⁵⁷ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σσ. 59-60.

⁵⁸ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 64.

προσωπικότητα του ανθρώπου⁵⁹. Η μαγική αντίληψη, η μνήμη και η φαντασία είναι οι γέφυρες που συνδέουν τον άνθρωπο με τον κόσμο και τη θεότητα.

Η συνέχεια μεταξύ του ενός, του απόλυτου και του ανθρώπου εξασφαλίζεται με τη μεσολάβηση της ψυχής. Με βάση την αρχή της συνέχειας, ανάμεσα σε δυο ακραίους όρους παρεμβάλλεται πάντα ένας ενδιάμεσος όρος, ένας τρίτος, που λειτουργεί σαν συνδετικός κρίκος, βάσει του οποίου εξασφαλίζεται η συνέχεια στο σύμπαν⁶⁰. Ο Μπρούνο αναφέρει: «Ο λόγος της κίνησης είναι η ανανέωση του σώματος το οποίο από την ίδια του τη διάταξη δεν μπορεί να είναι αιώνιο. Οι ουσίες που δεν μπορούν να διαιωνιστούν με την ίδια ακριβώς μορφή αλλάζουν συνεχώς την όψη τους. Όλα τα μέρη του σύμπαντος γίνονται τα πάντα, όχι όμως στην ίδια χρονική στιγμή της αιωνιότητας, αλλά σε διαφορετικούς χρόνους»⁶¹.

Η μελέτη του φυσικού κόσμου κατά τον Μπρούνο αποτελεί την αληθινή μορφή φιλοσοφίας που είναι ικανή να μας αποκαλύψει τα μυστικά του σύμπαντος και να μας εξασφαλίσει έγκυρη γνώση. Όπως και ο Φιτσίνο, έτσι και ο Μπρούνο πιστεύει ότι ο άνθρωπος δεν ερμηνεύει απλώς τον κόσμο, αλλά έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει στη φύση και να επηρεάζει τη συμπεριφορά της για το καλό του ανθρώπινου γένους.

Η ύλη είναι εκείνη που εμπεριέχει τις μορφές και τις περιπλέκει. Ο καλύτερος αυτός γονέας, γεννήτορας και μητέρα των φυσικών πραγμάτων, είναι επομένως θείο πράγμα. Η ύλη δεν επιθυμεί τη μορφή για τη διατήρησή της, εφόσον το φθαρτό δε διατηρεί το αιώνιο.

⁵⁹ Βλ. Ι. Φίικας, ό.π., σσ. 68-69.

⁶⁰ Βλ. Ι. Φίικας, ό.π., σ. 41.

⁶¹ A. Guzzo, *Giordano Bruno, La Cena de le Ceneri*, Arnoldo Mondadori 1995, σσ. 91-109.

Επιπλέον, η ύλη έχει όλα όσα είχε πριν βρεθεί η μορφή και μπορεί ακόμη να έχει και άλλες μορφές.

Συμπερασματικά, ολόκληρη η φιλοσοφία του Μπρούνο αναπτύσσεται γύρω από την ιδέα ενός νου που απελευθερώνει τον άνθρωπο από κάθε μορφή υποδούλωσης⁶².

⁶² Θ. Πελεgrίνης (επιμ.έκδ.), *Φάουστ : Η μαγεία της Φιλοσοφίας - η Φιλοσοφία της Μαγείας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1994, σ. 14.

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΠΡΟΥΝΟ ΜΕ ΤΗ *ΜΑΓΕΙΑ*

I. Η *μαγεία* στην Αναγέννηση

Κατά την Αναγέννηση η *μαγεία* αποκτά ξεχωριστή θέση στον κόσμο της διάνοησης, χάρη στην έκδοση των Χαλδαϊκών χρησμών⁶³, των ερμαϊκών κειμένων και του συγγραφικού έργου του Πλωτίνου στα Λατινικά.

Την περίοδο αυτή δημιουργείται ένας νέος τύπος διανοουμένου, ο *μάγος*. *Μάγος* είναι ο σοφός άνθρωπος που δρα. Αποστολή του δεν είναι απλώς να διερευνήσει τη φύση και να επισημάνει τις άδηλες δυνάμεις της, αλλά να προσπαθήσει να τις χειριστεί με τρόπο *μαγικό*, ώστε να τις αξιοποιήσει για την ωφέλεια του ανθρώπινου γένους. Το είδος αυτό της *μαγείας*, της καλούμενης *φυσικής μαγείας*, αποσκοπεί στην αξιοποίηση των άδηλων δυνάμεων του φυσικού κόσμου προς όφελος του ανθρώπου και δεν πρέπει να συγχέεται με τη *μαύρη μαγεία*, σκοπός των εκπροσώπων της οποίας είναι να χειριστούν τις υπερφυσικές δυνάμεις, για να προκαλέσουν βλάβη στους συνανθρώπους τους⁶⁴.

Ο όρος έφθασε στο ζενίθ του σε συνδυασμό με το θαυμασμό για την αρχαιότητα και το Νεοπλατωνισμό. Ο Cornelius Agrippa⁶⁵ έφερε τη

⁶³ Συλλογή ανατολίτικων αποφθεγμάτων, στην οποία περιλαμβάνονται και πυθαγορικά και πλατωνικά στοιχεία. (Paul Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων*, μτφρ., επιμ., Δ. Λυπουρλής, Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 253, λήμμα «*Ιουλιανός ο θεουργός*»).

⁶⁴ Βλ. Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 369, λήμμα : «*Μαγεία*».

⁶⁵ Ιατρός του 16^{ου} αιώνα, που υπερασπίστηκε τη *μαγεία*, προσπαθώντας να αποδείξει ότι είναι αληθινή επιστήμη. Γι' αυτόν, η *μαγεία* οδηγεί στη γνώση των δυνάμεων που προκαλούν τα διάφορα φαινόμενα και κατ' επέκταση στη γνώση της πρώτης αρχής

Μαγεία και την Αστρολογία στο χώρο της επιστήμης, ενώ ο Paracelsus⁶⁶, ένας από τους πατέρες της σύγχρονης χημείας, απομακρύνθηκε από την αλχημεία. Ο Marsilio Ficino αναφέρθηκε στη *magia naturalis* με θετικό τρόπο, αντικαθιστώντας στο σύστημα της *μαγείας* του τις δαιμονικές δυνάμεις από αστρολογικές και πλανητικές πράξεις. Με τη *vis imaginativa*, ο μάγος μπορούσε να ελέγξει τις δυνάμεις αυτές, και να τις εκφράσει στην τέχνη με τη βοήθεια φυλαχτών, στη ρητορική και την ποίηση με *μαγικές* ρήσεις, στη μουσική με το ρυθμό. Με τον τρόπο αυτό, μπορούσε να επηρεάσει την ψυχή τη δική του και των άλλων, αλλά και τα άψυχα αντικείμενα, περιορίζοντας τον εαυτό του στο υλικό σύμπαν και αποκλείοντας τη χριστιανική και αγγελική ιεραρχία από το *μαγικό* του σύστημα⁶⁷.

των πάντων, στη γνώση του Θεού (Π. Δρανδάκη, *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, τ.1, Αθήνα, 1896-1945, σ. 485, λήμμα «*Αγρίππας*»).

⁶⁶ Ιατρός του 15^{ου} αιώνα, του οποίου η διδασκαλία ανάγει τις αρχές της στο Νεοπλατωνισμό (Π. Δρανδάκη, *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ.19, σσ. 627-628, λήμμα «*Παράκελσος*»).

⁶⁷ Βλ. D. R. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, ό.π., σσ. 28-31.

II. Η μαγεία στα έργα του Μπρούνο

Με δεδομένη την ανάπτυξη της μαγείας την περίοδο της Αναγέννησης, δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι ο Μπρούνο από πολύ νωρίς ενδιαφέρθηκε γι' αυτήν.

Ήδη σε ένα από τα πρώτα του έργα, το *De Umbris Idearum*, επιχειρεί να θεμελιώσει την τέχνη της μνήμης πάνω σε ένα πλήθος εικόνων, οι οποίες αναπαριστούν την ιστορία των διαφόρων πολιτισμών της ανθρωπότητας, καθώς και του σύμπαντος. Όταν κάποιος βλέπει αυτές τις εικόνες, ανακαλεί στη μνήμη του την εξέλιξη της ανθρωπότητας και τη δημιουργία του σύμπαντος. Έτσι, η συνείδηση ακολουθεί μια ανοδική πορεία και περνά από μια κατάσταση θεωρητικά κατώτερη σε μια ανώτερη. Ο άνθρωπος τοποθετείται σε ένα οργανωμένο σύμπαν και συμμετέχει στην ημερήσια πορεία του ήλιου, στις κινήσεις της σελήνης και των άλλων πλανητών.

Στο *De la Causa, Principio e Uno* συνέλαβε μια νέα θεώρηση της θεότητας, άκρως αντιχριστιανική και ολοκληρωτικά μεταφυσική και μαγική. Εδώ υποστηρίζει ότι η θεότητα ενυπάρχει στον καθένα μας και στον πλανήτη μας, όπως ακριβώς ενυπάρχει στα ουράνια σώματα. Για το λόγο αυτό, ο άνθρωπος μπορεί να αντιληφθεί τους νόμους που διέπουν τη φύση και να απελευθερωθεί από το φόβο των άγριων θεοτήτων, που κυβερνούν το σύμπαν. Η ύπαρξη της παγκόσμιας ψυχής που ευθύνεται για τις μορφές των πραγμάτων, καθιστά περιττή την ύπαρξη του θεού για τη δημιουργία του κόσμου.

Στο *De Rerum Principiis* ο Μπρούνο γίνεται ακόμη πιο συγκεκριμένος και αναφέρεται στα ουράνια σώματα. Απορρίπτει την αξία των σωμάτων αυτών και ασκεί δριμύτατη κριτική στα αστρολογικά βιβλία. Εξαιτίας της λαθεμένης ταύτισης των πλανητών με τα ουράνια σώματα, έχει προκληθεί σύγχυση. Η φθορά που έχουν υποστεί οι μαγικές

τέχνες οφείλεται στην εξάπλωση της πλάνης, αλλά και στην επιθυμία να κρατηθούν τα μυστικά των τεχνών μακριά από τους αδαείς. Γι' αυτό, η πλανητική αστρολογία χρειάζεται ανανέωση.

Στα τρία επόμενα έργα του ο Μπρούνο φαίνεται να έχει εμβαθύνει ακόμη περισσότερο στη *μαγεία*. Ήδη από τον τίτλο των έργων, ο αναγνώστης αποκτά μια πρώτη εικόνα του περιεχομένου τους. Στο πρώτο, *De Magia*, ο Μπρούνο δείχνει στον άνθρωπο το δρόμο, για να ενωθεί με το σύμπαν και τους θεούς και να φτάσει στην αληθινή γνώση. Στο δεύτερο, *Theses de magia*, παρουσιάζει τα δύο είδη της ανθρωπότητας, ένα ανώτερο και ένα κατώτερο, τα οποία διακρίνονται από την ικανότητά τους να ελέγχουν τις διαδικασίες της συνείδησης με τη βοήθεια της *μαγείας*. Τέλος, στο *De magia mathematica* απορρίπτει τον παραδοσιακό ρόλο που δίνεται στην παγκόσμια ψυχή και στα αστέρια και καλεί όλους να ερευνήσουν τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικά είδη επηρεάζουν το ένα το άλλο.

Έργο της ίδιας περιόδου αποτελεί και το *De Vinculis in Genere*. Σε αυτό ο Μπρούνο παραθέτει το πλέγμα των δεσμεύσεων που καλύπτει το σύμπαν και αποτελείται από το θεό, τη φύση και το πεπρωμένο. Ο ρόλος του *μάγου* έγκειται στην ικανότητά του να εφαρμόζει ένα σύνολο *μαγικών δεσμών* και να ενώνει τον εαυτό του με τους ανθρώπους⁶⁸.

⁶⁸ R. J. Blackwell, Robert de Lucca, *Giordano Bruno, Cause, Principle and Unity and Essays on Magic*, Cambridge: University Press, 2003, σσ. vii – xxxiii.

III. Το έργο του Μπρούνο *De Magia*

A. Έκδοση του έργου

Η πρώτη έκδοση του έργου σημειώθηκε στη Φλωρεντία το Δεκέμβριο του 1890 από τους Tocco F. και Vitelli G., και βασίστηκε στους κώδικες C (Cod. *Erlangensis* 1215) και M (Cod. *Noroff* 1279). Αξιοσημείωτο αποτελεί το γεγονός ότι οι δύο αυτοί κώδικες συντάχθηκαν από τον αντιγραφέα Besler υπό την καθοδήγηση του ίδιου του Μπρούνο, κατά την παραμονή του τελευταίου στο Χέλμστεντ της Γερμανίας, από το Δεκέμβριο του 1589 ως το Μάρτιο του 1590.

Στην έκδοση του *De Magia* παρουσιάστηκαν ποικίλες δυσκολίες. Αρχικά, η απουσία ενός λεξικού ή μιας γραμματικής αναφορικά με το έργο του Μπρούνο αποτελούσε ανασταλτικό παράγοντα. Έπειτα, όταν ξεκίνησε η έκδοση, τα χειρόγραφα του Μπρούνο αγνοούνταν⁶⁹, με αποτέλεσμα οι γραμματικές διορθώσεις να γίνουν από τους εκδότες. Ακόμη, το έργο βρέθηκε χωρίς τίτλο. Ο τίτλος *De Magia* προέρχεται από τις πρώτες λέξεις του έργου, μια από τις οποίες είναι η λέξη *magia*. Τέλος, στα περιθώρια των σελίδων υπήρχε πληθώρα σημειώσεων, που δεν κατέστη δυνατόν να αξιοποιηθεί επαρκώς, εφόσον οι εκδότες περιορίζονταν στην ανάγνωση μεμονωμένων λέξεων.

B. Δομή του έργου

Η παρούσα εργασία βασίστηκε στην έκδοση του συλλογικού έργου του Μπρούνο *Opera Latine Conscripta* που πραγματοποιήθηκε το

⁶⁹ Ένα μεγάλο τμήμα των αυτοβιογραφικών πληροφοριών αντλήθηκε από τον κώδικα M που αγοράστηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι από τον Noroff το 1866.

1962 στη Στουτγκάρδη από τον Friedeih Fromann. Στον τρίτο και τελευταίο τόμο της έκδοσης, όπου περιλαμβάνεται το συγκεκριμένο έργο, ο τίτλος εμφανίζεται ως εξής: <De Magia>. Όπως προαναφέρθηκε⁷⁰, πρόκειται για τον τίτλο που έδωσαν οι εκδότες στο έργο, καθώς ο παραγματικός τίτλος δε σώθηκε.

Το έργο ξεκινά με την παράθεση απόψεων σχετικών με τη *μαγεία*, οι οποίες καταλαμβάνουν τις παραγράφους 7rM-12vM⁷¹. Στο τμήμα αυτό ο Μπρούνο πραγματεύεται τον όρο *μαγεία* και αναφέρει τα χαρακτηριστικά των *μάγων*, αλλά και τη θεωρία τους για τον κόσμο, το θεό, την ψυχή και την ύλη. Ύστερα από την παρουσίαση αυτών των βασικών θέσεων, ακολουθούν ένδεκα κεφάλαια που τιτλοφορούνται από τον ίδιο τον Μπρούνο.

Το πρώτο από αυτά φέρει τον τίτλο «*De respectu ad communionem seu consortium rerum.*» και καλύπτει τις παραγράφους 12vM-14rM. Ο Μπρούνο θεωρεί ότι όλα τα πράγματα, είτε βρίσκονται κοντά, είτε μακριά, αλληλεπιδρούν με τη βοήθεια της ψυχής, που ζωογονεί το σύμπαν και τα διάφορα μέρη του. Το επόμενο κεφάλαιο ονομάζεται «*De motu rerum duplici et attractione.*» και εκτείνεται ως την παράγραφο 15rM. Εδώ γίνεται λόγος για τη διπλή κίνηση των πραγμάτων, τη φυσική και την υπερφυσική, καθώς και για τις ιδιότητες που εκπέμπουν τα σώματα. Στο τρίτο κεφάλαιο (15vM-17rM), «*Quomodo magnes trahat ferrum, corallium, corallium sanguinem etc.*», ο Μπρούνο ασχολείται με την έλξη που ασκούν τα διάφορα σώματα, ομώνυμα ή ετερόνυμα, όταν κινούνται. Η έλξη αυτή άλλοτε γίνεται αντιληπτή και άλλοτε όχι. Στο επόμενο κεφάλαιο, «*Epilogus motorum quibus aliqua moventur*», που αποτελείται από την παράγραφο 17rM,

⁷⁰ Βλ. σ. 37.

⁷¹ Στην παρούσα εργασία διατηρήθηκε η αρίθμηση των παραγράφων, όπως απαντά στην έκδοση του F. Fromann (βλ. σ. 37).

ολοκληρώνεται η παράθεση παραδειγμάτων σχετικά με την κίνηση των πραγμάτων.

Από το σημείο αυτό ξεκινά μια σειρά κεφαλαίων που αναφέρονται αποκλειστικά στα πνεύματα. Ο αναγνώστης έχει ήδη πληροφορηθεί την ύπαρξη των πνευμάτων από ό,τι προηγήθηκε. Πριν όμως ο Μπρούνο παραθέσει τον τρόπο με τον οποίο τα πνεύματα «δένουν» τους ανθρώπους, έκρινε σκόπιμη την τοποθέτηση μιας σειράς κεφαλαίων για την κίνηση και την έλξη των πραγμάτων. Η επιλογή του αυτή ασφαλώς δεν υπήρξε τυχαία. Ο Μπρούνο θεώρησε αναγκαίο να παρουσιάσει μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα των πραγμάτων, έτσι ώστε να καταστεί σαφέστερο πώς τα πνεύματα επιδρούν σε αυτά.

Αρχικά, το θέμα του πρώτου από τα κεφάλαια, «*De vinculis spirituum.*» (17vM-19rM), είναι ο τόπος κατοικίας των πνευμάτων, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αυτά έρχονται σε επαφή με τους ανθρώπους. Παράλληλα, εκτίθενται οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά τους, και γίνεται διάκριση μεταξύ των διαφορετικών πνευμάτων. Στο κεφάλαιο που έπεται, «*De analogia spirituum.*» (19rM-22rM), βρίσκεται όλη η θεωρία της *μαγείας*, που γίνεται αντιληπτή μέσα από την παράθεση είκοσι δεσμεύσεων.

Τα τελευταία πέντε κεφάλαια συνδέονται στενά μεταξύ τους, καθώς πραγματεύονται διεξοδικά πέντε δεσμεύσεις, και συγκεκριμένα μία σε κάθε κεφάλαιο. Το πρώτο από αυτά, «*De vinculis spirituum, et primum de eo quod est ex triplici ratione agentis, materiae et applicationis.*» (22rM -23vM), επικεντρώνεται στις προϋποθέσεις, που πρέπει να πληρούνται, έτσι ώστε να επιτευχθεί η δέσμευση. Πρόκειται για την ενεργό δύναμη, την παθητική δύναμη και τις κατάλληλες συγκυρίες του χρόνου και του τόπου, στις οποίες διεκπεραιώνεται η εφαρμογή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «*Secundum vinculum ex voce et cantu.*» (23vM-24vM), λέγεται ότι η δεύτερη δέσμευση έχει τις ρίζες της στη φωνή και το τραγούδι. Οι ρυθμοί και τα άσματα, ο τρόπος ομιλίας, ο τόνος της φωνής και οι χειρονομίες επιδρούν στην ανθρώπινη φύση και δημιουργούν συμπάθειες και αντιπάθειες.

Στο τρίτο κεφάλαιο, «*Tertium vinculorum genus ex visu.*» (24vM-25rM) παρουσιάζεται η δέσμευση μέσω της όρασης. Η θέαση του ωραίου προκαλεί το συναίσθημα αγάπης, ενώ του άσχημου ξυπνάει το μίσος και την απέχθεια.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, «*Quartum vinculum est ex phantasia.*» (25vM-26vM), υποστηρίζεται ότι η δέσμευση βασίζεται στη φαντασία. Η διεργασία της φαντασίας συνίσταται στην αποδοχή των εικόνων που μεταδίδονται από τις αισθήσεις, στην καταγραφή, στο συνδυασμό και τη διάκρισή τους.

Το πέμπτο κεφάλαιο, «*De vinculo quinto, quod est ex cogitativa.*» (26vM-27vM) αποτελεί και το τελευταίο του *De Magia*. Πρόκειται για την πέμπτη δέσμευση που προέρχεται από τη νοητική δύναμη. Για τον Μπρούνο, όσοι ασκούν την τέχνη της μαγείας δεν επιτυγχάνουν τίποτε, εάν δεν εμπνέουν εμπιστοσύνη και πίστη.

Σε γενικές γραμμές, στην παρούσα εργασία ακολουθείται αυτή η δομή του έργου, ενώ οι παρεμβάσεις στοχεύουν στη διευκόλυνση του αναγνώστη. Έτσι, η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, το πρώτο από τα οποία υποδιαιρείται σε ξεχωριστά κεφάλαια που τιτλοφορούνται με γνώμονα το περιεχόμενό τους. Αντίθετα, στο δεύτερο μέρος διατηρείται ο χωρισμός των κεφαλαίων και η ονομασία τους, έτσι όπως παραδίδεται από τον ίδιο το συγγραφέα.

Γ. Περιεχόμενο του έργου

ι. Το γενικό τμήμα

1. Τα είδη της μαγείας

Το έργο ξεκινά με τη δήλωση του Μπρούνο ότι είναι αναγκαίο, πριν από την πραγμάτευση του θέματος, να προβεί στην εξέταση του όρου «μαγεία», καθώς οι ερμηνείες που δίνονται γι' αυτήν, είναι ισάριθμες με αυτές που αφορούν τον όρο «μάγος».

Πρώτα απ' όλα, *μάγος* χαρακτηρίζεται ο σοφός. Τα παραδείγματα προς ενίσχυση της άποψης αυτής αφθονούν. Οι Αιγύπτιοι αποκαλούν έτσι τους τρισμέγιστους⁷², οι Γαλάτες τους Δρυίδες⁷³, οι Ινδοί τους

⁷² Ο όρος πρωτοεμφανίστηκε τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και οφείλεται σε δύο κυρίως παράγοντες: αφενός η αλληγορική προσέγγιση της μυθολογίας, που ξεκίνησε τον 4^ο αιώνα π.Χ αντιμετώπισε τον Ερμή ως ιστορική προσωπικότητα, και αφετέρου το ενδιαφέρον για τον ελληνορωμαϊκο παγανισμό στη αρχαία Αίγυπτο οδήγησε στην ταύτιση του Ερμή με τον αντίστοιχο αιγυπτιακό θεό Θωθ. Ο τελευταίος ήταν ο πατέρας του Αγαθοδαίμωνος, του οποίου ο γιος ήταν ο δεύτερος Ερμής, γνωστός ως Τρισμέγιστος. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, αυτός ήταν που δίδαξε στους Αιγύπτιους τους κανόνες της γραφής (Cicero, *De natura deorum*, 1.3.23). (B. Pierre, *Companion to literary Myths, Heroes and Archetypes*, μτφρ. W. Allatson, J. Hayward, T. Selons, London, 1992, σσ. 533-535).

⁷³ Ετυμολογικά, πιθανόν η λέξη να σχετίζεται με το *dru vid* και σημαίνει τον οξυδερκή, τον μακρά βλέποντα, τον μάντη. Στα Ιρλανδικά *druuid* είναι ο μάγος. Οι Δρυίδες αποτελούσαν μια ιδιαίτερα τιμώμενη τάξη, που ήταν απαλλαγμένη από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις και την καταβολή φόρων και προΐσταντο της λατρείας, τόσο της δημοσίας, όσο και της ιδιωτικής. Η τάξη αυτή δεν ήταν κληρονομική. Ο λαός εξέλεγε ευφυείς νέους, που ανέρχονταν στο αξίωμα του κληρικού, ύστερα από μακρές σπουδές. Τα μέλη τους μπορούσαν ακόμη να είναι συγχρόνως δικαστές, ιερείς, παιδαγωγοί, *μάγοι*, φυσιολόγοι και ιατροί. Οι Δρυίδες είχαν το μονοπώλιο των

Γυμνοσοφιστές⁷⁴, οι Εβραίοι τους Καββαλιστές⁷⁵, οι Πέρσες, που προέρχονται από τον Ζωροάστρη⁷⁶, τους Μάγους, οι Έλληνες τους σοφιστές και οι Λατίνοι τους σοφούς.

γνώσεων, θεολογικών, μαντικών, αστρολογικών, αλλά και φυσικών. Ο Καίσαρας αναφέρει χαρακτηριστικά: «*multa de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarium magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et juventuti tradunt*» (Caesar, *De bello Gallico*, 6.13.4-20.3) Με την κοσμολογία αυτή συνδέεται η πίστη σχετικά με την αθανασία της ψυχής και η διδασκαλία τους για τη μετεμψύχωση, που μαζί με τον κοινοβιακό τους βίο, έδωσαν αφορμή να πιστευτεί ότι είχαν σχέση με τους Πυθαγόρειους. Στη μαγεία τους χρησιμοποιούσαν διάφορα βότανα για θεραπευτικούς σκοπούς, χωρίς να προσδίδουν απαραίτητα σε αυτά συμβολική αξία. Από τον Σουητώνιο πληροφορούμαστε ότι ο Κλαύδιος εξαφάνισε τη σκληρή και άγρια θρησκεία τους, την οποία ήδη είχε απαγορεύσει ο Αύγουστος στους πολίτες (Suetonius, *De vita XII Caesarum*, 7.5.25). Ο Πλίνιος ο Νεώτερος αναφέρει ότι ο Τιβέριος κατήγγησε τους Δρυίδες. Αιτία του διωγμού τους ήταν η σκληρότητα της θρησκείας τους, που προέβαιναν δηλαδή και σε ανθρωποθυσίες (Plinius, *Naturalis historia*, 5.8.30).

⁷⁴ Έτσι ονομάζονταν από τους Έλληνες κάποιοι Ινδοί φιλόσοφοι, που ζούσαν ως ερημίτες και παραδίδονταν στην ενατένιση και τον ασκητισμό. Κάποιοι ονομάζουν γυμνοσοφιστές μόνο τους βραχμάνους ασκητές (μέλη της ανώτερης τάξης των Ινδουιστών, από την οποία προέρχονται και τα μέλη του ιερατείου) κατά τα τελευταία στάδια της ζωής τους. Άλλοι συγκαταλέγουν σε αυτούς και τους Σαμάνες, τους ασκητές δηλαδή του Βουδισμού (Π. Δρανδάκης, *Μεγάλη ελληνική εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ. 8, σ. 770, λήμμα «Γυμνοσοφισταί»).

⁷⁵ Ο όρος αναφέρεται στους οπαδούς της *Καββάλας*, ενός θεοσοφικού συστήματος των Ιουδαίων. Το πρακτικό μέρος της περιλάμβανε ένα είδος μυστικής σοφίας, μέσω της οποίας ο μνημένος προκαλεί την ενέργεια των ανώτερων δυνάμεων, έτσι ώστε να επιτευχθούν υπερφυσικά αποτελέσματα. Αυτό επιτυγχάνεται με την προφορά διαφόρων λέξεων της Αγίας Γραφής, οι οποίες υποτίθεται ότι υποκρύπτουν σχετικούς υπαινιγμούς ως προς ό, τι θέλουμε να επιφέρουμε (Π. Δρανδάκης, *Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ.13, σσ. 426-427, λήμμα «Καβάλλα»).

Κατά δεύτερο λόγο, *μάγος* αποκαλείται αυτός που κατορθώνει θαυμαστά πράγματα, δαμάζοντας τις ενεργητικές και παθητικές δυνάμεις, όπως συμβαίνει στη χημεία, την ιατρική και σε παρόμοιες επιστήμες. Το συγκεκριμένο είδος *μαγείας* ονομάζεται *φυσική μαγεία*.

Το τρίτο είδος *μαγείας* περιλαμβάνει καταστάσεις, κατά τις οποίες οι πράξεις της φύσης ή ενός ανώτερου νου εκτυλίσσονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να προκαλούν το θαυμασμό απλά με την εμφάνισή τους. Πρόκειται για τη λεγόμενη *γοητεία*⁷⁷.

Μια άλλη *μαγεία* είναι αυτή που σχετίζεται με τα αποτελέσματα των δυνάμεων έλξης και άπωσης ανάμεσα σε διάφορα αντικείμενα, που δεν προκύπτουν από τις ενεργητικές και παθητικές δυνάμεις, αλλά από το

⁷⁶ Ο προφήτης των ιρανικών φυλών και ιδρυτής μίας νέας θρησκείας, γνωστής με το όνομα *παρσισμός*. Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι διαβεβαιώνουν ότι άκμασε πενήντα χιλιάδες χρόνια πριν από τον Ξέρξη ή πολλές χιλιετηρίδες πριν τον Μωυσή. Οι περσικές πηγές τον τοποθετούν στους ιστορικούς χρόνους. Στη νεότερη *Αβέστα*, την ιερά βίβλο των πυρολατρών Πάρσων, αρχαίων Περσών, που μετανάστευσαν στην Ινδία, εμφανίζεται ως προφήτης περιβεβλημένος με υπερφυσικό φως και κάτοχος υπεράνθρωπων δυνάμεων (Π. Δρανδάκης, *Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ.12, σσ. 157-158, λήμμα «*Ζωροάστρης*»).

⁷⁷ Οι όροι *γοητεία* και *μαγεία* συνδυάζονται για πρώτη φορά στο *{Ελένης} γκώμιον* του Γοργία. Για να υπερασπισθεί την Ελένη ο Γοργίας μας υπενθυμίζει τη δύναμη των λόγων: « $\alpha \supseteq \gamma \square \rho \clubsuit \nu \theta \epsilon \iota \delta \iota \square \lambda \acute{o} \gamma \omega \nu \text{ } \textit{f} \textit{p} \omega \delta \alpha \mathcal{R} \textit{f} \textit{p} \alpha \gamma \omega \gamma \circ \mathcal{R} \equiv \delta \omicron \nu \uparrow \zeta, \square \textit{p} \alpha \gamma \omega \gamma \circ \mathcal{R} \lambda \acute{\upsilon} \textit{p} \eta \varsigma \gamma \acute{\iota} \nu \omicron \nu \tau \alpha \iota \textit{c} \gamma \square \rho \tau \pm \delta \acute{o} \xi \rightarrow \tau \uparrow \zeta \psi \nu \chi \uparrow \zeta \equiv \delta \acute{\upsilon} \nu \alpha \mu \iota \varsigma \tau \uparrow \zeta \textit{f} \textit{p} \Sigma \delta \uparrow \zeta \clubsuit \theta \epsilon \lambda \xi \epsilon \textit{c} \alpha \mathcal{R} \clubsuit \textit{p} \epsilon \iota \sigma \epsilon \textit{c} \alpha \mathcal{R} \textit{m} \epsilon \tau \acute{\epsilon} \sigma \tau \eta \sigma \epsilon \nu \alpha \leftrightarrow \tau \leftarrow \nu \textit{c} \gamma \omicron \eta \tau \epsilon \iota \alpha \iota \textit{c} \gamma \omicron \eta \tau \epsilon \iota \alpha \varsigma \delta \infty \textit{c} \alpha \mathcal{R} \textit{m} \alpha \gamma \epsilon \iota \alpha \varsigma \delta \iota \sigma \sigma \alpha \mathcal{R} \textit{t} \acute{\epsilon} \chi \nu \alpha \iota \epsilon \lambda \theta \eta \nu \tau \alpha \iota, \alpha \zeta \epsilon \theta \sigma \iota \psi \nu \chi \uparrow \zeta \square \textit{m} \alpha \rho \tau \acute{\eta} \mu \alpha \tau \alpha \textit{c} \alpha \mathcal{R} \delta \acute{o} \xi \eta \varsigma \square \textit{p} \alpha \tau \acute{\eta} \mu \alpha \tau \alpha.$ » (Γοργίας, *{Ελένης} γκώμιον*, 10). Η αρνητική αξιολόγηση είναι εμφανής και ο πιο υποτιμητικός όρος *μαγεία* χαρακτηρίζει αρνητικά ταυτόχρονα και τον κάπως πιο ουδέτερο *γοητεία*. Με τον τρόπο αυτό αποδίδεται η ευθύνη εξ ολοκλήρου στον Πάρη και τις ραδιουργίες του, ενώ η Ελένη παρουσιάζεται ως το παραπλανημένο θύμα της τέχνης του λόγου (βλ. F. Graf, ό.π., σ. 32).

πνεύμα ή την ψυχή που ενυπάρχει στα ίδια τα πράγματα. Είναι η *φυσική μαγεία* με μια ιδιαίτερη έννοια.

Η επόμενη κατηγορία περιλαμβάνει επιπρόσθετα με τις προαναφερθείσες δυνάμεις τη χρήση λέξεων, ψαλμωδιών, αριθμητικών και χρονικών υπολογισμών, εικόνων, συμβόλων⁷⁸, χαρακτήρων ή γραμμμάτων. Εδώ η *μαγεία* βρίσκεται ανάμεσα στη φυσική και την

⁷⁸ Γενικά, το σύμβολο δεν αποτελεί απλά την αντικατάσταση της σημασίας ενός πράγματος από κάποιο άλλο. Οι Έλληνες είχαν πολλές λέξεις αντί του όρου αυτού: *μίμημα*, *σῆμα*, *εἰκόν* και *εἰδωλον*. Ακόμη, έλαβε και την έννοια του οιωνού. Στην τραγωδία *ζΑγαμέμνων*, 144, 315, ο Αισχύλος ονομάζει τις φωτιές που προμηνούν την άφιξη του Αγαμέμνονα *σύμβολα*. Κατά την ελληνιστική περίοδο, η λογοτεχνική χρήση του τόσο στην ποίηση, όσο και στην πεζογραφία, μειώθηκε αισθητά. Το σύμβολο γίνεται συνώνυμο με την αλληγορία και υπαινίσσεται βαθύτερα νοήματα. Στους Πυθαγόρειους τα *σύμβολα*, γνωστά και ως *ακούσματα*, ήταν αινιγματικά επιγράμματα ηθικού ή κοσμολογικού περιεχομένου. Αυτά στοιχειοθετούσαν την ταυτότητα του αληθινού Πυθαγόρειου. Επέτρεπαν την ανέλιξή του σε υψηλότερα επίπεδα γνώσης μέσω της μετενσάρκωσης, καθώς και πρόσβαση σε άλλες ομάδες Πυθαγορείων. Από την εποχή του Αριστοτέλη ακόμη, φαίνεται ότι οι Πυθαγόρειοι αντιλαμβάνονταν τα σύμβολα ως το μέσο που θα έκανε ευρέως γνωστή τη φιλοσοφία τους. Συλλογές με σύμβολα και με ερμηνείες των αινιγμάτων απαντούν στα αποσπάσματα του χαμένου έργου του Αριστοτέλη για τους Πυθαγόρειους. Η λογοτεχνική θεωρία που με τη σειρά της καταφεύγει στη χρήση του συμβόλου, αποσκοπεί στην ερμηνεία του λογοτεχνικού έργου. Από την παράδοση των Πυθαγορείων επηρεάστηκαν οι Νεοπλατωνικοί. Τα σύμβολα αντιπαραβάλλονται με τη *μίμηση*. Ο Πορφύριος, αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας διέθετε τρεις διαφορετικές τεχνικές λόγου (*γραμμμάτων τρισσάς διαφοράς*), τις οποίες έμαθε από τους Αιγύπτιους, την επιστολογραφία, την ιερογλυφική και τη συμβολική. Στην πρώτη ο λόγος είναι σύμφωνος με τη μίμηση, ενώ στις άλλες δυο με τα αινίγματα. (*Βίος Πλωτίνου*. 12). Στο ίδιο έργο του ο Πορφύριος αναφέρει ότι ο Πυθαγόρας συζητούσε με τους συνομιλητές του είτε διεξοδικά, είτε συμβολικά (*Βίος Πλωτίνου*. 36) (βλ. F. Graf, ό.π., σ. 43).

υπερφυσική *μαγεία* και ονομάζεται *μαθηματική μαγεία* ή *απόκρυφη φιλοσοφία*.

Στο έκτο είδος *μαγείας* κυριαρχεί η επίκληση πνευμάτων ή ανώτερων δυνάμεων μέσω προσευχών, αφιερωμάτων, εξορκισμών, θυσιών και τελετών που απευθύνονται στους θεούς, τους δαίμονες και τους ήρωες. Με τον τρόπο αυτό μπορεί κανείς να επικοινωνήσει με τα ίδια τα πνεύματα, μετατρέποντας τον εαυτό του σε όργανο του πνεύματος. Εξαιτίας αυτού, η εν λόγω *μαγεία* αποκαλείται μερικές φορές και *μαγεία των απελπισμένων*. Το αντάλλαγμα είναι η απόκτηση της βραχύβιας σοφίας, η οποία μπορεί να απομακρυνθεί εύκολα με ένα φάρμακο, αλλά και ο έλεγχος των κατώτερων δαιμόνων με τη σύμπραξη των ανώτερων δαιμόνων. Η διαδικασία που ακολουθείται είναι η εξής : απόδοση τιμών στους ανώτερους δαίμονες και περιορισμός των κατώτερων δαιμόνων με όρκους και παρακλήσεις. Η *μαγεία* λέγεται *υπερφυσική* ή *μεταφυσική* ή *θεουργία*⁷⁹.

⁷⁹ Ο Πρόκλος ορίζει τη *θεουργία* ως «δύναμη υψηλότερη από κάθε ανθρώπινη σοφία, που περιέχει όλα τα αγαθά της μαντικής, τις καθαρτικές δυνάμεις της μύησης, τις λειτουργίες της θείας κατοχής.» (*Θεολ. Πλατ.σ.* 63), (Dodds, R.E., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μετάφραση και εισαγωγή Γ.Γιατρομανωλάκη, Αθήνα, 1978, σ. 242). Ο Ιάμβλιχος ασχολείται με τη *θεουργία*, την ανώτερη *μαγεία* (Ιάμβλιχος, *Περί τῶν αἰγυπτίων μυστηρίων*, 3.15.19-29). Αυτή ορίζεται ως μια δραστηριότητα βασισμένη στη χρήση σιωπηλών συμβόλων, που στο σύνολό τους είναι γνωστά μόνο στους θεούς. Πράγματι ο ανώτερος *μάγος* ή *θεουργός* δεν καταλαβαίνει απόλυτα τι κάνει. Κατά κάποιο τρόπο η «συμπάθεια» ενεργεί μέσω αυτού. Το μυστικό είναι η «δύναμη μέσω της συμπάθειας» και η «συμπάθεια μέσω της δύναμης». Για τον Dodds, η *θεουργία* ήταν το τελευταίο καταφύγιο των απελπισμένων και ταυτόχρονα το μέσο, για να χειραγωγήσει κανείς τους θεούς με *μαγικό* τρόπο. Προήλθε από το Νεοπλατωνισμό, όταν ο τελευταίος άρχισε να εμφανίζει σημάδια παρακμής. Ο δημιουργός της *θεουργίας* ήταν ένας *μάγος*, όχι Νεοπλατωνικός. Για τον Trouillard, η

Επιπλέον, *μαγεία* μπορεί να είναι και η επίκληση ή η παράκληση όχι των δαιμόνων και των ηρώων, αλλά μέσω αυτών, των ψυχών νεκρών ανθρώπων⁸⁰, με απώτερο σκοπό την πρόβλεψη και τη γνώση μελλοντικών γεγονότων. Αυτό επιτυγχάνεται με τη μελέτη των νεκρών σωμάτων ή των μελών τους στο μαντείο. Γι' αυτό και η *μαγεία* αυτή φέρει το όνομα *νεκρομαντεία*⁸¹. Αν το σώμα δεν παρευρίσκεται, τότε το

θεουργία αποτέλεσε ανάπτυξη της αρνητικής νεοπλατωνικής θεολογίας (βλ. R.D. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, ό.π., σσ. 49-51).

⁸⁰ Οι μικρότερες δυνάμεις, που κατοικούν στον κάτω κόσμο, ήταν οι ήρωες και ιδιαίτερα οι δαίμονες, που ταυτίζονταν συχνά με τις ψυχές των νεκρών, και συγκεκριμένα αυτών που είχαν πρόωρο ή βίαιο θάνατο. Στην αρχαιότητα οι δυνάμεις αυτές έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στη *μαγεία*, και συγκεκριμένα στα ξόρκια και στις θρησκευτικές τελετές που αποσκοπούσαν στο να περιορίσουν τον αντίπαλο ή να επιβάλλουν τιμωρία. Όπως και οι θεοί του πάνω κόσμου, έτσι και αυτοί αναφέρονται στους καταδέσμους (*defixiones*) που χαράσσονται στις αναθηματικές πλάκες, και συχνότερα στις *μαγικές* συνταγές, που είναι γραμμένες σε πάπυρο, όπου και αποκαλούνται *νεκροδαίμονες*. Το γεγονός ότι οι πλάκες αυτές είχαν κατάρες γραμμένες πάνω τους, καθώς και υπολείμματα *μαγικών* εκτελέσεων, όπως κούκλες τρυπημένες με καρφιά, που βρίσκονταν στους τάφους, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε άμεση σύνδεση ανάμεσα στη *μαγεία* και τις δυνάμεις του κάτω κόσμου. (βλ. R.D. Jordan, H. Montgomery, E. Thomassen, ό.π., σ. 75).

⁸¹ Το κείμενο εκείνο το οποίο παρέχει άφθονο υλικό για την τελετουργία της *νεκρομαντείας* είναι τα *Pharsalia* του Λουκανού (*Pharsalia*, 6.507-830). Η περιγραφή της *νεκρομαντείας* της μάγισσας Εριχθούς για τον Σέξτο Πομπήιο είναι η ακόλουθη: Η Εριχθώ αναζητεί στο πεδίο της μάχης έναν κατάλληλο νεκρό, ο οποίος πρέπει να μπορέσει να μιλήσει, οπότε αποκλείονται όλοι εκείνοι που έχουν τραυματισθεί στους πνεύμονες ή στα όργανα ομιλίας. Τον μεταφέρει σε ένα σκοτεινό κοίλωμα στη μέση ενός ζοφερού δάσους που δεν το διαπερνούν οι ακτίνες του ήλιου, στη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους δύο κόσμους των νεκρών και των ζωντανών, δείχνοντας πάλι προτίμηση προς τον κόσμο των νεκρών. Φορώντας ένα πολύχρωμο ένδυμα και με φίδια στα μαλλιά αρχίζει τις προσπάθειές της για να αναγκάσει το αίμα του νεκρού να κυλήσει και πάλι στις φλέβες του. Πλένει το νεκρό σώμα και το αλείφει με

μαντείο εκλιπαρεί το πνεύμα που κατοικεί στα σπλάχνα του με μαγικές ρήσεις ή ξόρκια. Τώρα η *μαγεία* χαρακτηρίζεται *πύθια* από το επίθετο που αποδιδόταν στους μνημένους στο ναό του Πύθιου Απόλλωνα.

Στενά συνδεδεμένη με την προαναφερθείσα *μαγεία*, είναι και η *μαγεία* κατά την οποία τα *μαγικά* ξόρκια σχετίζονται με ό, τι ανήκε στον άνθρωπο ή με ό, τι αυτός ερχόταν σε επαφή: ρούχα, περιπτώματα, ίχνη ποδιών. Όποιος τα χρησιμοποιούσε, για να λύσει, να δέσει ή να μειώσει τη δύναμη κάποιου, θεωρούνταν ότι ασκούσε την *κακή* μαγεία, λόγω των αποτελεσμάτων που επέφερε. Αντίθετα, αν η *μαγεία* συντελούσε στο

«φεγγαροδηλητήριο» (*virus lunare*). Στη συνέχεια, απαγγέλει την επωδή (*carmen*). Αρχίζει με ήχους που ξεπερνούν τα όρια του ανθρώπινου λόγου, με κραυγές παράξενων, νυχτόβιων ζώων (σκύλοι, κουκουβάγιες, φίδια, άλλα άγρια ζώα) και με ήχους της φύσης (θάλασσα, άνεμοι, βροντές), και στρέφεται μετά με το «θεσσαλικό άσμα» στις δυνάμεις του κάτω κόσμου, από τις Ευμενίδες μέχρι τον Χάροντα, με την Περσεφόνη και την Εκάτη στο κέντρο. Τους θυμίζει τις ευεργεσίες απέναντί τους, τις προσευχές της με «άθεο και μιανό στόμα» και τις ανθρωποθυσίες, κυρίως παιδιών, και τους ζητά να τη βοηθήσουν. Πρέπει να προσφέρουν στο νεκρό τις απαραίτητες πληροφορίες για το μέλλον, για να μπορέσει να απαντήσει.

Ο σκοπός της προσευχής ήταν να αφυπνισθεί ο νεκρός με τη βοήθεια των χθόνιων δυνάμεων, για να μπορέσει να μιλήσει. Η ψυχή όμως διστάζει να επιστρέψει στο σώμα. Η Εριχθώ χρειάζεται μια δεύτερη ισχυρότερη επίκληση. Απειλεί να αποκαλύψει τα πιο απόκρυφα μυστικά των Ταρτάρων, αν οι θεοί δεν κατορθώσουν να αναγκάσουν τον ανυπάκουο νεκρό να της υποταχθεί. Η απειλή επιφέρει το επιθυμητό αποτέλεσμα, ο νεκρός επιστρέφει στη ζωή και φαίνεται πρόθυμος να απαντήσει στις ερωτήσεις της μάγισσας. Πριν αρχίσει η συζήτηση, του υπόσχεται ταφή που θα τον προστατεύσει από μελλοντικές μαγικές πράξεις στην περίπτωση που οι απαντήσεις του είναι αληθινές. Η καλή θέληση του νεκρού είναι απαραίτητη, για να αποφευχθεί κάποια εξαπάτηση. Μετά από ένα ακόμη, κάπως αόριστο άσμα της Εριχθούς αρχίζουν οι προφητείες του νεκρού. Αφηγείται όσα είναι γνωστά στον κόσμο του, τον κόσμο των νεκρών για το μέλλον. Μόλις τελειώσει ο νεκρός, η Εριχθώ κρατά την υπόσχεσή της και καίει το πτώμα (βλ. F. Graf, *ό.π.*, σσ. 226-228).

καλό, τότε συγκαταλεγόταν στα φάρμακα που ανήκαν σε μια συγκεκριμένη μέθοδο και σε ένα συγκεκριμένο είδος ιατρικής πρακτικής⁸². Αν πάλι οδηγούσε στην τελική καταστροφή και στο θάνατο, ήταν η *δηλητηριώδης μαγεία*.

2. Ο ορισμός του μάγου

Αφού προέβη σε μια διεξοδική ανάλυση του όρου *μαγεία*, ο Μπρούνο θα παρουσιάσει τους φορείς αυτής της *μαγείας* και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Αρχικά, όσοι είναι σε θέση, για οποιοδήποτε λόγο, να προβλέπουν μακρινά και μελλοντικά γεγονότα, θεωρούνται *μάγοι* ή *μάντις*⁸³. Οι πρώτες ομάδες τέτοιων μάγων χρησιμοποιούν τις τέσσερις υλικές αρχές⁸⁴, δηλαδή τη φωτιά, το νερό, τον αέρα και τη γη και αποκαλούνται

⁸² Στις *μαγικές* θεραπευτικές μεθόδους ο μάγος- γιατρός υποδεικνύει στην αρρώστια να αφήσει τον ασθενή (βλ. Wittgenstein, L., ό.π., σ. 32).

⁸³ Οι δύο αυτοί όροι στο σημείο αυτό παρουσιάζονται ως ταυτόσημοι. Η *μαντεία* θεωρούνταν μια από τις λειτουργίες της *μαγείας* και σύμφωνα με τον Πλίνιο ήταν ανώτερή της. Γι' αυτό και αναφέρει τον Πρωτέα και τους Τελμήσιους ως διάσημους μάντις, ενώ και οι ανθρωποθυσίες ερμηνεύονται ουσιαστικά ως μαντικές θυσίες (Plinius, *Naturalis historia* 30.2) Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι στη Ρώμη υπήρχαν πλανόδιοι ειδικοί σε θέματα θρησκείας που περιόριζαν τη δράση τους στο χώρο της μαντείας. Ο Κάτων απαγορεύει στον διαχειριστή του αγροκτήματός του ακόμη και να επιτρέψει την είσοδο σε τέτοιους τύπους, τους οποίους προσδιορίζει ως ιεροσκόπους, οιωνοσκόπους, μάντις και Χαλδαίους (Cato, *De agricultura* 5.4). Ο ρωμαϊκός τρόπος σκέψης δε συνέδεε τους πλανόδιους προφήτες με τους *μάγους* (βλ. F.Graf, ό.π., σ. 56).

⁸⁴ Πρόκειται για τα τέσσερα βασικά συστατικά του σύμπαντος, στα οποία βασίστηκε η κοσμολογία του Εμπεδοκλή. Τα συστατικά αυτά, γνωστά ως *ριζώματα*,

αντίστοιχα *πυρομάντιες*, *υδρομάντιες*⁸⁵ και *γεωμάντιες* ή χρησιμοποιούν τα τρία αντικείμενα της γνώσης, το φυσικό, το μαθηματικό, το θεϊκό.

Παράλληλα, υπάρχουν και διάφορα είδη προφητείας. Διότι οι οιονοσκόποι και οι μάντιες κάνουν προβλέψεις από τη θεώρηση των φυσικών πραγμάτων, ενώ οι γεωμάντιες παρατηρώντας τους αριθμούς, τα γράμματα, τις γραμμές, τα ψηφία, το φως και τη θέση των πλανητών και παρόμοιων αντικειμένων. Ορισμένοι προβαίνουν σε προβλέψεις χρησιμοποιώντας ιερά ονόματα, τυχαίες τοποθεσίες και σύντομους υπολογισμούς. Αυτοί δεν ονομάζονται *μάγοι*, αλλά *προφήτες*.

Στο σημείο αυτό ο Μπρούνο ολοκληρώνει την παρουσίαση των θετικών συνυποδηλώσεων που έχει ο όρος *μάγος* και εξετάζει την αρνητική σημασία που του αποδίδεται. *Μάγος* αποκαλείται οποιοσδήποτε πράττει το κακό και είναι προικισμένος με την ικανότητα να βοηθά ή να βλάπτει κάποιον μέσω της επαφής ή της συμφωνίας του με έναν τρομερό διάβολο. Από τον ορισμό αυτό αποκλείονται οι σοφοί άνδρες και οι συγγραφείς, μολονότι ορισμένοι από αυτούς έχουν υιοθετήσει το χαρακτηρισμό *magi bardocuculli*⁸⁶, όπως οι συγγραφείς του έργου *De malleo maleficarum*.⁸⁷

συνδυασμένα σε ακέραιες αναλογίες σχηματίζουν μείγματα. Είναι αυθύπαρκτα αμετάβλητα (Α. Α. Long, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι, Συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Τ. Τυφλόπουλος, επιμέλεια Δ. Ιακώβ, Αθήνα, 2005, σ. 244). Στα τέσσερα αυτά στοιχεία αναφέρεται και ο Πλάτων στους *Νόμους* του, αναφερόμενος στην πλάνη όσων πιστεύουν ότι τα στοιχεία αυτά προηγούνται χρονικά της ψυχής και ότι η τελευταία αποτελεί μεταγενέστερο δημιούργημά τους (Πλάτων, *Νόμοι*, 891c 10-15).

⁸⁵ Ο όρος «αερομάντιες» παραλείπεται στο κείμενο του Μπρούνο.

⁸⁶ Πρόκειται για ένα γαλατικό παλτό, με κουκούλα, φτιαγμένο από μάλλινο υλικό (C. T. Lewis – C. Short, *A Latin Dictionary*, Οξφόρδη, 1975, ανατύπ. της 1^{ης} έκδ. του 1879, σ. 223, λήμμα «*bardocucullus*»). Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη είναι σύνθετη

Ύστερα από την παράθεση των ποικίλων ορισμών που επιδέχεται η έννοια *μαγεία*, ο Μπρούνο παρουσιάζει τη δική του άποψη γύρω από το ζήτημα. Γι' αυτόν, πρέπει ή να λαμβάνεται με μία από τις σημασίες που προηγήθηκαν ή, αν χρησιμοποιείται χωρίς περιορισμούς, είναι αναγκαίο να περιβάλλεται από θετική σημασία, όπως αυτή υπαγορεύτηκε από τους Λογικούς και συγκεκριμένα από τον Αριστοτέλη στο 5^ο βιβλίο των *Τοπικών*⁸⁸ του. Πιο συγκεκριμένα, όταν οι φιλόσοφοι αποκαλούν κάποιον *μάγο*, εννοούν τον σοφό, αυτόν που έχει την ικανότητα να δρα. Εντούτοις, όταν ο όρος χρησιμοποιείται ανεπιφύλακτα, δηλώνει τον κοινό, και όχι προικισμένο άνθρωπο. Η χρήση αυτή του όρου, χωρίς ιδιαίτερη σημασία, παρατηρείται σε ομάδες ιερέων, που συχνά διαλογίζονται για τον κακό δαίμονα, τον διάβολο. Τέλος, ποικίλες ερμηνείες μπορεί να εντοπισθούν ανάμεσα σε διαφορετικούς ανθρώπους.

και αποτελείται από τα συνθετικά *bardus*: άφρων, αφυής, βλαξ και *cucullus*, i: κάλυμμα κεφαλής (κουκούλα).

⁸⁷ Οι συγγραφείς του βιβλίου αυτού, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1486, ήταν οι Heinrich Kramer και James Sprenger (βλ. J. Blackwell R., Robert de Lucca, ό.π., σ. 107).

⁸⁸ Αριστοτέλης, *Τοπικά*, 5.1-9: Σε αυτό το βιβλίο των *Τοπικών*, ο Αριστοτέλης παρουσιάζει τους τρόπους σύμφωνα με τους οποίους πρέπει να εξετάζουμε κάθε έννοια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: α) «τό πλεοναχTM λεγόμενον □σαφως ποιε ρ τ ∈ Πηθέν.» (*Τοπικά*, 5. 130a 2), β) «κατασκευάζοντα δ∞ ε∅ μ ← πλείω σημαίνει μήτε τTMν ξνομάτων μηδων @λος @ λόγος.» (*Τοπικά*, 5. 130a 9-10), γ) «κατασκευάζοντα δ∞ ε∅ μ λέγεται πολλαχTM το → το ο ⇔ τ ∈ ∩διον τίθησιν, □λλ' ♣στιν ↔ ν καℝ απλο → νθ ♣σται γ□ρ καλTMς κατά το → το κείμενον τ ∈ ∩διον.» (*Τοπικά*, 5. 130a 24-26), δ) « το ρς δίους λεγόμενον χωρίζειν δε ρ, καθάπερ καℝ τ□ ν το ρς @ροις.» (*Τοπικά*, 5. 130b 13-14), ε) «καθάπερ γ□ρ ο ⇔ δ' ν το ρς @ροις δε ρ παρ□ τ ∈ δηλο → ντα λόγον τ ← ν ο ⇔ σίαν προσκε ρσθαί τι πλέον, οδτως ο ⇔ δ' ν το ρς ∅δίους παρ□ τ ∈ ν ποιο → ντα λόγον ∩διον τ ∈ Πηθων ο ⇔ δων προσαποδοτέον.» (*Τοπικά*, 5. 130b 25-28).

3. Τα τρία είδη μαγείας

Στη συνέχεια, ο Μπρούνο παρουσιάζει το θέμα με το οποίο θα ασχοληθεί. Πρόκειται να πραγματευθεί τα τρία είδη μαγείας: τη *θεική*, τη *φυσική* και τη *μαθηματική*. Τα δύο πρώτα σχετίζονται με το τι είναι καλό και άριστο. Αντίθετα, το τρίτο περιλαμβάνει και το καλό και το κακό, καθώς ο *μάγος* μπορεί να κατευθύνει τη *μαγεία* είτε προς το ένα είτε προς το άλλο.

Μολονότι και τα τρία είδη μαγείας παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες ως προς τις αρχές και τις εφαρμογές τους, στο τρίτο είδος η κακία, η ειδωλολατρία και η παρανομία αποτελούν φαινόμενα που απαντούν, όταν με την πλάνη και την απάτη τα πράγματα, που είναι εκ φύσεως καλά, μετατρέπονται σε κακά. Εδώ η *μαθηματική μαγεία* δεν ορίζεται από τους γνωστούς κλάδους των μαθηματικών, τη γεωμετρία, την αριθμητική, την αστρονομία, την οπτική και τη μουσική, αλλά από την ομοιότητα και τη σχέση της με αυτούς τους κλάδους. Μοιάζει με τη γεωμετρία ως προς τους χαρακτήρες και τα σύμβολα που χρησιμοποιεί, με τη μουσική στις ψαλμωδίες⁸⁹, με την αριθμητική στους αριθμούς και τους συνδυασμούς τους, με την αστρονομία στην ενασχόλησή της με το χρόνο και τις κινήσεις και με την οπτική στις παρατηρήσεις. Γενικά μοιάζει με τα μαθηματικά, είτε γιατί μεσολαβεί ανάμεσα στις θεικές και φυσικές πράξεις, είτε γιατί μοιράζεται ή στερείται μία από τις δύο.

⁸⁹ Στο λατινικό κείμενο ο όρος που χρησιμοποιείται είναι *incantationes*, τραγούδια που άδονται προς την κατεύθυνση κάποιου, εναντίον κάποιου (βλ. F. Graf, ό.π., σ. 49).

4. Η θεωρία των μάγων

Ύστερα από την έκθεση των ειδών της *μαγείας*, με τα οποία θα ασχοληθεί, ο Μπρούνο παρουσιάζει τις αρχές και τον τρόπο δράσης των *μάγων*. Κατά τη γνώμη του, οι *μάγοι* παίρνουν ως αξίωμα πως, ό,τι βλέπουμε, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το αποτέλεσμα της δράσης του θεού πάνω σε θεούς⁹⁰. Έπειτα, οι θεοί δρουν στα ουράνια και αστρικά σώματα, τα οποία είναι θεϊκά σώματα. Αυτά με τη σειρά τους ενεργούν στα πνεύματα που κατοικούν και ελέγχουν τα αστέρια, ένα από τα οποία είναι και η γη. Τέλος, τα πνεύματα επιδρούν στα στοιχεία, τα στοιχεία στις ενώσεις, οι ενώσεις στις αισθήσεις, οι αισθήσεις στην ψυχή και η ψυχή σε όλο τον οργανισμό. Αυτή είναι η λεγόμενη *κατιούσα πορεία*.

Απεναντίας, όταν από τον οργανισμό προχωρούμε μέσω της ψυχής στις αισθήσεις, μέσω των αισθήσεων στις ενώσεις, μέσω των ενώσεων στα στοιχεία, μέσω των στοιχείων στα πνεύματα, μέσω των πνευμάτων στα αστέρια και από εκεί στους ασώματους θεούς, που διέπονται από μια αιθέρια ουσία ή ένα αιθέριο σώμα, και από αυτούς στην ψυχή του κόσμου ή του πνεύματος του σύμπαντος, τότε καταλήγουμε στη θεώρηση του ενός, του απλούστατου, του άριστου, του σπουδαιότερου, του απόλυτου και του αυτάρκους όντος. Η πορεία αυτή ονομάζεται *ανιούσα*.

Συμπερασματικά, διακρίνουμε κάθοδο από τον θεό μέσω του κόσμου στους οργανισμούς και άνοδο από τους οργανισμούς μέσω του κόσμου στον θεό. Αυτός αποτελεί το υψηλότερο σημείο της κλίμακας, την αγνή και καθαρή ενέργεια και δύναμη, ενώ στο κατώτατο σημείο της

⁹⁰ Ο Μπρούνο δε διευκρινίζει ποιοι είναι αυτοί οι θεοί και ποια η σχέση τους με τον θεό που αναφέρει. Προφανώς, ιεραρχικά ο θεός αυτός πρέπει να βρίσκεται σε υψηλότερη βαθμίδα από τους θεούς που αναφέρονται, όχι μόνο γιατί αναγράφεται με κεφαλαίο, ενώ οι υπόλοιποι με μικρό γράμμα, αλλά και γιατί με εναρκτήριο σημείο τη δράση αυτού του θεού σημειώνονται και οι περαιτέρω αλλαγές.

κλίμακας βρίσκεται η ύλη, το σκότος, η παθητική δύναμη. Ανάμεσα σε αυτά τα δυο σημεία, υπάρχουν άλλα ενδιάμεσα, το ανώτερο από τα οποία συμμετέχει περισσότερο στο φως, τη δράση, ενώ το κατώτερο συμμετέχει κυρίως στο σκότος.⁹¹

Όσον αφορά το φως, το οποίο φθάνει στα κατώτερα πράγματα, είναι πιο ισχυρό στα ανώτερα πράγματα. Με την ίδια λογική το σκότος, το οποίο υπάρχει στα ανώτερα πράγματα είναι πιο έντονο στα κατώτερα. Το γεγονός αυτό όμως δε συνεπάγεται και ότι οι έννοιες *φως* και *σκότος* είναι ισοδύναμες. Διότι το φως διαχέεται και διεισδύει στα κατώτατα και βαθύτατα σκοτάδια, αλλά το σκοτάδι δεν αγγίζει την τροχιά του φωτός. Το φως λοιπόν νικά το σκοτάδι και διεισδύει στο άπειρο, ενώ το σκοτάδι δεν κατακλύζει και δεν ισοσκελίζει το φως, αλλά είναι πολύ αδύναμο συγκρινόμενο με το φως.

Το μέρος όπου εκτυλίσσονται όλα αυτές οι επιδράσεις δεν είναι συγκεκριμένο. Ο Μπρούνο διατείνεται ότι υπάρχουν τρεις διαφορετικοί κόσμοι: ο *αρχέτυπος*, ο *φυσικός* και ο *λογικός*. Η φιλία και η έχθρα τοποθετούνται στον πρώτο, η φωτιά και το νερό στον δεύτερο και το φως και το σκότος στον τρίτο. Το φως και το σκότος πηγάζουν από τη φωτιά και το νερό, τα οποία με τη σειρά τους προέρχονται από τη φιλία και την

⁹¹ Είναι εμφανές ότι ο Μπρούνο δημιουργεί δύο αντιθετικά ζεύγη (φως-ανώτερα σημεία \neq σκότος-κατώτερα σημεία) και θεμελιώνει τις απόψεις του πάνω σε αυτή την αντίθεση. Πέρα από αυτό, η αντίθεση *actus* \neq *potentia* παραπέμπει στις έννοιες, για τις οποίες ο Αριστοτέλης είχε ήδη μιλήσει, *δυνάμει* και *ενεργεία*. Ο όρος *δύναμις* χρησιμοποιήθηκε από τον Αριστοτέλη με την έννοια της ικανότητας (*Τοπικά*, 139a 4), την οποία συναντήσαμε και στον Πλάτωνα (*Σοφ.* 247e., 124a 32). Στο 4.5.126a 30 γίνεται η μετάβαση στην καθαρά αριστοτελική έννοια. Η λέξη *ενέργεια* ως φιλοσοφική έννοια εισήχθη από τον ίδιο τον Αριστοτέλη και χρησιμοποιήθηκε, για να ορίσει την πραγματική υπόσταση του όντος (*ζΑναλ. πρότ.* 67b3 και *ζΑναλ. όστ.* 1.71a -71b8).

έχθρα. Συνεπώς, ο πρώτος κόσμος παράγει τον τρίτο μέσω του δεύτερου, και ο τρίτος κόσμος αντανακλάται στον πρώτο μέσω του δεύτερου.

Ανεξάρτητα με τον κόσμο στον οποίο βρισκόμαστε, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο *αίτια*: η φύση και η θέληση. Η πρώτη είναι εσωτερική και εξωτερική. Η εσωτερική είναι α) η ύλη, β) το υποκείμενο και η μορφή με τη φυσική του δύναμη. Η εξωτερική είναι: α) η εικόνα της φύσης, το ίχνος και η σκιά ή το φως που παραμένει στο σώμα ενός πράγματος, όπως το φως και η θερμοκρασία διατηρείται στον ήλιο, αλλά και σε άλλα σώματα που έχουν θερμότητα, β) πηγάζει και ακτινοβολεί από ένα υποκείμενο, όπως το φως, το οποίο διαχέεται από τον ήλιο και ενυπάρχει σε φωτισμένα πράγματα, και όπως η θερμοκρασία που κατοικεί με το φως στον ήλιο και βρίσκεται σε θερμαινόμενα σώματα.

Ανάλογα με τις αιτίες που ισχύουν κάθε φορά, παρατηρείται και διαφοροποίηση των δυνάμεων ή των αποτελεσμάτων που παράγονται από την πρώτη αιτία ως τις τελευταίες. Αυτό επιτυγχάνεται με τον περιορισμό της παγκόσμιας αιτίας, η οποία από τη μια δεν ασχολείται με κάποιο συγκεκριμένο υποκείμενο και η δύναμή της παραμένει πάντοτε ίδια, από την άλλη, προκαλεί αντίθετες και όχι απλά διαφορετικές επιδράσεις στα υποκείμενα. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει μόνο μια τέτοια απλή, αρχική και επαρκής αιτία, όπως υπάρχει ένας ήλιος, μια θερμότητα και ένα φως, που, πλησιάζοντας ή υποχωρώντας, δημιουργούν τις καιρικές μεταβολές και τη σειρά των εποχών.

Από μία αιτία προέρχεται και η ύλη, αφού θεωρείται ότι τα τέσσερα προαναφερθέντα στοιχεία μετατρέπονται το ένα στο άλλο. Ο πρωτοπόρος αυτής της άποψης είναι ο Πλάτων⁹², ο οποίος άλλοτε

⁹² Ο Πλάτων θεώρησε την ύλη ως συστατικό της δημιουργίας του κόσμου των αισθητών πραγμάτων, η οποία με την κατάλληλη επεξεργασία μπορεί να λάβει οποιαδήποτε μορφή. Έτσι, υποδεχόμενη τις διάφορες μορφές, παράγει τα διάφορα αντικείμενα, τα οποία συνεχίζει και συντηρεί (Πλάτων, *Τίμ.*50d).

ισχυρίζεται ότι τα πράγματα δημιουργήθηκαν από την ύλη, κι άλλοτε από μια επαρκή αιτία. Ανεξάρτητα από τη διαδικασία που ακολουθήθηκε από την πρώτη παγκόσμια αιτία και έπειτα, και άσχετα με το αν κάποιος πιστεύει στην ύπαρξη μιας ή πολλών υλικών αρχών, είναι εμφανές ότι, λόγω του πλήθους και της ποικιλίας των παραγόμενων ειδών, πρέπει να υπάρχουν πολλά είδη ύλης, μέσω των οποίων το υποκείμενο μπορεί να επηρεάσει οτιδήποτε έξω από αυτό το ίδιο.

Εκτός από τα αίτια, υπάρχουν και οι δυνάμεις που επενεργούν στα υποκείμενα, είναι ευδιάκριτες και λαμβάνονται ως ενεργητικές και παθητικές. Από αυτές, πηγάζουν το ζεστό και το κρύο, το υγρό και το στερεό, το σκληρό και το λείο, το ελκυστικό και το απωθητικό. Άλλες είναι πιο κρυμμένες, διότι οι επιδράσεις τους δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμες, όπως η χαρά και η λύπη, η επιθυμία και η αποστροφή, ο φόβος και η τόλμη. Οι καταστάσεις αυτές θεωρείται ότι προκαλούνται από εξωτερικές εντυπώσεις, που στους ανθρώπους δρουν στη γνωστική τους ικανότητα, ενώ στα ζώα στην υπολογιστική τους ικανότητα. Για να γίνει πιο σαφής, ο Μπρούνο στο σημείο αυτό προσκομίζει τα εξής παραδείγματα: όταν το παιδί ή το νήπιο βλέπει ένα φίδι ή όταν το πρόβατο βλέπει ένα λύκο, λαμβάνει μια εικόνα, χωρίς να έχει προηγουμένως οποιαδήποτε εμπειρία ή να αισθάνεται φόβο για το θάνατό του.

Η εξήγηση σε αυτό βρίσκεται στην εσωτερική αίσθηση, η οποία, αν και έμμεσα, παρακινείται από τις εξωτερικές εντυπώσεις. Η φύση δημιουργεί σε κάθε άνθρωπο την επιθυμία να διατηρηθεί στην παρούσα κατάσταση. Έτσι, εμφυτεύει μέσα του ένα εσωτερικό πνεύμα ή μια αίσθηση, που τον βοηθά να αναγνωρίζει και να αποφεύγει μεγάλους κινδύνους. Στο σημείο αυτό ο Μπρούνο προσκομίζει παραδείγματα που προέρχονται από την καθημερινότητα. Παρατηρούμε, υποστηρίζει, ότι στα πράγματα, τα οποία φαίνονται ελαττωματικά, κατοικεί ένα πνεύμα

που αγωνίζεται με όλη του τη δύναμη να διατηρηθεί στην τωρινή του κατάσταση. Αυτό γίνεται αντιληπτό στις σταγόνες της βροχής που πέφτουν ή στα υγρά που σχηματίζουν μια σφαίρα, και στα σώματα που έλκονται σε ένα σώμα και τείνουν να συγκεντρώνουν τα μέρη τους σε ένα μέρος από το φόβο μήπως αποσυντεθούν και διαλυθούν. Το ίδιο συμβαίνει και στα κομμάτια από άχυρο ή ξύλο που ρίχνονται στη φωτιά, όπου οι λεπτοί ιστοί και οι μεμβράνες κουλουριάζονται, για να αποφύγουν με τον τρόπο αυτό την αυτοκαταστροφή τους.

Η αίσθηση αυτή παρατηρείται σε όλα τα πράγματα και είναι μια μορφή ζωής. Δεν μπορεί να χαρακτηριστεί έμψυχη, διότι έτσι θα αναφερόμασταν σε μια συγκεκριμένη ψυχή. Παρ' όλα αυτά μπορεί κανείς να αναγνωρίσει ότι στη λειτουργία του σύμπαντος υπάρχει ένα πνεύμα, το οποίο διαχέεται παντού και ότι σε όλα τα πράγματα υπάρχει μία αίσθηση που έχει την ικανότητα να αντιλαμβάνεται τέτοιες επιδράσεις.

Όπως η ψυχή παράγει τις ζωτικές δυνάμεις όλου του σώματος και μολονότι ολόκληρη βρίσκεται σε όλο το σώμα και σε κάθε μέρος του ξεχωριστά, ωστόσο δε δρα παντού κατά τον ίδιο τρόπο. Αντίθετα, ευθύνεται περισσότερο για την όραση στα μάτια, την ακοή στα αυτιά, τη γεύση στο στόμα. Αν τα διάφορα όργανα βρίσκονταν σε διαφορετικά σημεία, πάλι θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε τις αισθήσεις αυτές. Παρόμοια, η παγκόσμια ψυχή βρίσκεται σε όλο τον κόσμο και, ανεξάρτητα με το που βρίσκεται, προσαρμόζεται τόσο πολύ στην ύλη, ώστε σε κάθε μέρος προκαλεί τις ανάλογες επιδράσεις.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, η παγκόσμια ψυχή μπορεί να βρίσκεται σε όλο το σώμα, και συγκεκριμένα στα κόκαλα, στις φλέβες, στην καρδιά. Δεν είναι παρούσα περισσότερο σε ένα μέρος απ' ό,τι στο άλλο ή σε ένα μέρος απ' ό,τι στο σύνολο. Απεναντίας, μπορεί να καταστήσει ένα νεύρο να είναι νεύρο σε ένα μέρος, μία φλέβα να είναι

φλέβα σε άλλο μέρος, το αίμα να είναι αίμα και η καρδιά καρδιά. Καθώς τα μέρη αυτά υφίστανται αλλαγές, είτε από ένα εξωτερικό αίτιο, είτε από μια εσωτερική παθητική αρχή, και η δραστηριότητα της ψυχής πρέπει επίσης να αλλάζει.

Αυτή είναι, κατά τον Μπρούνο, η πιο σημαντική και η πιο θεμελιώδης από όλες τις αρχές που εξηγούν τα θαύματα που συναντούμε στη φύση. Εξαιτίας της ενεργητικής αρχής και της παγκόσμιας ψυχής⁹³, τίποτε δεν είναι τόσο ανολοκλήρωτο, ελαττωματικό, ατελές ή ασήμαντο, το οποίο δε θα μπορούσε να αποτελέσει την αιτία μεγάλων γεγονότων. Αντίθετα, αν αποσυντεθούν πλήρως τα συστατικά αυτού του κόσμου, μπορεί να γεννηθεί ένας άλλος κόσμος⁹⁴.

Εντούτοις, είναι άξιο προσοχής το γεγονός ότι σε κάθε νέα δημιουργία πρέπει να είναι παρούσα και μία μορφή του ίδιου είδους. Όπως ένα σπίτι ή ένα ένδυμα προκύπτει από ένα πρότυπο στο μυαλό του δημιουργού, παρόμοια στα δημιουργήματα της φύσης, ένα είδος πραγμάτων γεννιέται και προσδιορίζεται από το υπόδειγμά του, το οποίο αποτελείται από συγκεκριμένη ύλη που παράγει τη μορφή. Έτσι, παρατηρούμε τα ίδια είδη τροφής, τους ίδιους ουρανούς, τα ίδια σπίτια που αναπαράγονται στην ίδια ουσία. Γι' αυτό και ένας σκύλος γεννά το ίδιο είδος σκυλιού και ο άνθρωπος το ίδιο είδος ανθρώπου. Η βασική

⁹³ Η ενεργητική αρχή και η παγκόσμια ψυχή αποτελούν δύο όρους που εναλλάσσονται από τον Μπρούνο ως συνώνυμοι.

⁹⁴ Ο Μπρούνο παραθέτει τα παρακάτω παραδείγματα: «ενώ ο χαλκός μοιάζει περισσότερο με το χρυσό και πλησιάζει περισσότερο τις ιδιότητές του χαλκού, η σκόνη του χαλκού μοιάζει περισσότερο στη μορφή με το χρυσό, παρά με το χαλκό. Παρόμοια, όλοι οι σπόροι που προορίζονται να παράγουν ένα συγκεκριμένο είδος, συμβαίνει να είναι περισσότερο όμοιοι σαν να ήταν του ίδιου είδους, καθώς είναι παρόμοιοι και ευδιάκριτοι. Όποιος πιστεύει το αντίθετο μοιάζει με αυτόν που πιστεύει ότι ο πίθηκος μπορεί να μετατραπεί σε άνθρωπο πιο εύκολα απ' ό,τι ο σπόρος που εμφυτεύεται στη γυναίκα.»(De magia, 10vM, 1-2).

αιτία των διαφορών που παρατηρείται, οφείλεται σε μια ιδέα⁹⁵, η οποία είναι γενικά παρούσα παντού στη φύση και αργότερα περιορίζεται σε αυτό ή σε εκείνο το είδος, ανάλογα με το αν ένα είδος μοιάζει περισσότερο ή λιγότερο με την ιδέα.

Αφού ο Μπρούνο ολοκλήρωσε την ανάλυσή του αναφορικά με την παγκόσμια αρχή, επιχειρεί να συνδέσει την τελευταία με το έργο του μάγου. Θεωρεί ότι κάθε μάγος που επιθυμεί να επιτελέσει το έργο του σύμφωνα με τη φύση, πρέπει να κατανοήσει αυτή την ιδανική αρχή, καθώς και την εφαρμογή της σε είδη, αριθμούς και άτομα. Από αυτό σχηματίζει μία ιδέα για την εικόνα και τις αναλογίες της ύλης, και με τη δύναμη της μαγείας ενισχύει τα συμπεράσματά του, εφαρμόζοντάς τα σε συγκεκριμένα άτομα. Συνδέοντας τα σύμβολα με ορισμένα συστατικά ή απευθύνοντας έκκληση σε εκείνους που επικοινωνούν με ή παίρνουν μέρος σε θεραπευτικές ή καταστροφικές δυνάμεις, πολλοί μάγοι προκαλούν θεραπείες ή τραυματισμούς.

Αφού ο Μπρούνο ολοκλήρωσε την ανάλυση των εννοιών *ύλη* και *μορφή*, επανέρχεται στην εξέταση της σχέσης της ψυχής με την παγκόσμια ψυχή. Κάθε ψυχή και κάθε πνεύμα έχει κάποιο βαθμό συγγένειας με το παγκόσμιο πνεύμα, το οποίο υπάρχει όχι μόνο όπου ζει και αντιλαμβάνεται η ψυχή του ατόμου, αλλά επίσης είναι εξαπλωμένο παντού, αποτελούμενο από την ίδια ακριβώς ουσία και σύσταση⁹⁶. Για το

⁹⁵ Στο σημείο αυτό, ο Μπρούνο φαίνεται επηρεασμένος από τη θεωρία των ιδεών του Πλάτωνα. Ο τελευταίος πίστευε ότι η ιδέα υπάρχει αυτόνομα, έξω από τα αισθητά πράγματα και σημαίνει *γένος*, *κατηγορία* και ότι καθετί μετέχει σε μία συγκεκριμένη ιδέα, χωρίς όμως να ταυτίζεται με αυτήν. Αντίθετα, για τον Αριστοτέλη, ορίζουμε ένα γένος υποδεικνύοντας ένα χαρακτηριστικό κοινό για όλες τις ατομικές περιπτώσεις που ανήκουν στο γένος αυτό (I. Düring, *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ.Α', μτφρ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Αθήνα 2000, σσ. 442-443).

⁹⁶ Αυτή είναι και η άποψη των Πυθαγορείων και των Πλατωνιστών.

λόγο αυτό, ο άνθρωπος μέσω της όρασης αντιλαμβάνεται ακόμη και τα πιο μακρινά πράγματα αμέσως, καθώς το μάτι ή μέρος του εκτείνεται στα αστέρια ή από τα αστέρια στο μάτι.

Το ίδιο ισχύει και για την ψυχή, που είναι παρούσα κατά κάποιο τρόπο σε όλο το σύμπαν, επειδή αντιλαμβάνεται ουσίες, οι οποίες, αν και σχετίζονται το σώμα που κατοικεί, ωστόσο, βρίσκονται σε αυτό. Αν αποκλείσουμε συγκεκριμένα εμπόδια, η ψυχή εντοπίζεται στα πιο απομακρυσμένα πράγματα, τα οποία δε συνδέονται με αυτήν με κάποια κίνηση, αλλά υπάρχουν εκεί από μόνα τους. Εδώ ο Μπρούνο παραθέτει το εξής παράδειγμα: αυτοί που η μύτη τους έχει αφαιρεθεί, αν επιχειρούσαν να μεγαλώσουν μία νέα μύτη στη θέση της από το δέρμα κάποιου άλλου ζώου, και αν εκείνο το ζώο του οποίου η μύτη χρησιμοποιήθηκε, πεθάνει, τότε όπως το δέρμα αυτού του ζώου σαπίζει, το ίδιο θα συμβεί και στη μύτη που προήλθε από αυτό.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι α) η ψυχή διαχέεται έξω από το σώμα σε κάθε πλευρά του, και β) η ψυχή γνωρίζει όχι μόνο τα μέλη από το δικό της σώμα, αλλά επίσης καθετί στο οποίο χρησιμοποιείται, συμμετέχει ή αλληλεπιδρά.

5. Ψυχή και σώμα

Με δεδομένο την εγκυρότητα των προηγούμενων συμπερασμάτων, ο Μπρούνο αντικρούει τις απόψεις των *stupidī* και *caerentes vero philosophiae principio*, οι οποίοι πίστευαν ότι καθετί που αγγίζεται από κάτι άλλο δεν αντιλαμβάνεται αυτή την επαφή. Αυτό είναι σωστό, αν αναφερόμαστε σε διαφορετικά είδη και ανθρώπους, αλλά δεν ισχύει στην περίπτωση σωματικών μερών. Τα παραδείγματα που προσκομίζει είναι τα εξής: αν κάποιος τραυματίσει ένα δάχτυλό του ή τρυπήσει ένα μέρος

του σώματός του με μία καρφίτσα, αμέσως όλο του το σώμα ενοχλείται, και όχι μόνο εκείνο το σημείο που τραυματίστηκε. Ο άνθρωπος δηλαδή αισθάνεται ό,τι συμβαίνει σε κάποιο σημείο του σώματός του σαν να συμβαίνει σε όλο του το σώμα. Στην περίπτωση της ψυχής όμως, δεν παρατηρείται το παραπάνω φαινόμενο, διότι κάθε ψυχή έρχεται σε άμεση επαφή με την παγκόσμια ψυχή.

Η αντίθεση ανάμεσα στο σώμα και το πνεύμα φαίνεται και από το ακόλουθο παράδειγμα: αν ανάψουν αναρίθμητες λάμπες, όλες δρουν μαζί σαν να ήταν ένα φως και κανένα φως δεν εμποδίζει, αντανακλά ή αποκλείει το άλλο. Το ίδιο συμβαίνει κι όταν αναρίθμητες φωνές και ακτίνες διαχέονται. Όλες αυτές οι ακτίνες περνούν από το ίδιο μέρος, ενώ άλλες κινούνται ευθεία ή πλάγια χωρίς να αναμειγνύονται μεταξύ τους. Απεναντίας, όταν πνεύματα ή ψυχές διαχέονται μέσω του ίδιου διαστήματος δεν αναμειγνύονται μεταξύ τους, έτσι ώστε να αλληλοεπηρεάζονται.

Η ικανότητα αυτή δεν ανήκει μόνο στην ψυχή, αλλά και σε ορισμένα τυχαία συμβάντα (*accidentia*), όπως ο ήχος, το φως και η όραση. Η αιτία είναι ότι όλη η ψυχή τοποθετείται σε όλο το σώμα και σε κάθε μέρος του σώματος και ότι αντιλαμβάνεται όλα τα πράγματα, τα οποία βρίσκονται γύρω της ή έξω από το σώμα, όσο διαφορετικά κι απόμακρα κι αν είναι. Για παράδειγμα, αν η φωνή λειτουργεί έξω από το σώμα που την παράγει και εισέρχεται σε αναρίθμητα αυτιά, τότε και η ουσία, η οποία παράγει τη φωνή και συνδέεται με συγκεκριμένα όργανα του σώματος, τοποθετείται σε διαφορετικά μέρη. Συνεπώς, α) η ψυχή δε βρίσκεται στο σώμα, αλλά περιβάλλεται από το σώμα⁹⁷ και β) η ψυχή

⁹⁷ Η άποψη αυτή του Μπρούνο αποτελεί σαφή άρνηση του αριστοτελικού ορισμού της ψυχής: *Περί ψυχ* ↑ς, 2.1.412a.28-30: «≡ ψυχή *ἵστ ἔν* *ἵντελέχεια* ≡ πρώτη σώματος φυσικο → δυνάμει ζω ← *ν* ♣ *χοντος*.»

αυτή, όπως και η θεϊκή ουσία, είναι ανώτερη από τα παραπάνω συμβάντα, τα οποία προέρχονται από αυτήν ως ίχνη και σκιές.

Ο Μπρούνο αναφέρεται και στις απόκρυφες πληροφορίες, οι οποίες δεν ακούγονται ή δεν είναι κατανοητές σε όλες τις γλώσσες. Η αιτία έγκειται στο γεγονός ότι οι φωνές των ανθρώπων δεν ακούγονται με τον ίδιο τρόπο, όπως οι φωνές της φύσης.

Επιπλέον, δεν έχουν όλα τα γραπτά την ίδια επίδραση, όπως τα σύμβολα, τα οποία προβάλλουν διαφορετικά μηνύματα, ανάλογα με τον τρόπο που διατάσσονται. Έτσι, όταν σχηματίζουν κύκλο δηλώνουν την ερωτική έλξη, ενώ με μια διαφορετική διάταξη το μίσος και τον χωρισμό. Όταν είναι σύντομα, ελαττωματικά ή σπασμένα σημαίνουν την καταστροφή, πλεγμένα το δέσιμο, ενώ λυμένα τη διάλυση. Τα σύμβολα λοιπόν αυτά δεν έχουν καθορισμένη μορφή. Απεναντίας, κάθε άνθρωπος, ανάλογα με τις επιθυμίες του ή το πνεύμα του, καθορίζει τη σημασία των συμβόλων αυτών και τα χρησιμοποιεί.

Τέτοια ήταν και τα σύμβολα, που, όντας τόσο καλοσχεδιασμένα από τους Αιγύπτιους, ονομαζόταν *ιερογλυφικά* ή *ιερά σύμβολα*. Επρόκειτο για συγκεκριμένες εικόνες φυσικών αντικειμένων ή μερών τους, που εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς. Οι Αιγύπτιοι μεταχειρίζονταν τα σύμβολα αυτά και τους ήχους, για να συζητούν με τους θεούς και να επιτυγχάνουν υπερφυσικά αποτελέσματα. Αργότερα, όταν ο Θεός⁹⁸ ή κάποιος άλλος εφηύρε τα γράμματα, αυτό συνέτεινε στη

⁹⁸ Πρόκειται για τον θεό, που είχε για ιερό πουλί του τον ίβη και κατοικούσε στη Ναύκρατη της Αιγύπτου. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, αυτός είναι ο πρώτος που ανακάλυψε τον αριθμό, τον υπολογισμό, τη γεωμετρία, την αστρονομία, το παιχνίδι με τους πεσσούς και τους κύβους και εν τέλει τα γράμματα. Ο Θεός επισκέφτηκε τον Θαμούν, τον βασιλιά της Αιγύπτου, του επέδειξε τις τέχνες του και του πρότεινε να διαδοθούν στους υπόλοιπους Αιγύπτιους. Όταν ο Θεός τον ρώτησε ποια ωφέλεια θα μπορούσε να παρέχει καθεμιά, αυτός είπε ότι τα γράμματα θα καταστήσουν τους

δραματική απώλεια πρώτα της μνήμης και έπειτα της θεϊκής επιστήμης και *μαγείας*.

Όπως οι Αιγύπτιοι, έτσι και οι *μάγοι* σήμερα χρησιμοποιούν εικόνες, γραπτά σύμβολα και τελετές, πράξεις και λατρείες, για να εκφράζουν και να γνωστοποιούν τις επιθυμίες τους. Για τον Μπρούνο, αυτή είναι και η γλώσσα των θεών, η οποία διαφορετικά από τις άλλες γλώσσες, που αλλάζουν συνεχώς, παραμένει πάντα η ίδια.

Κατά ανάλογο τρόπο, τα πνεύματα συνομιλούν μαζί μας μέσω οραμάτων και ονείρων. Ωστόσο, εμείς, λόγω της μη εξοικείωσής μας με τα τελευταία, της άγνοιάς και των αδύναμων ικανοτήτων μας, ισχυριζόμαστε ότι αποτελούν αινίγματα, μολονότι πρόκειται για τις ίδιες εκφράσεις και τους ίδιους ήχους που χρησιμοποιούνται, για να αναπαρασταθούν τα πράγματα. Όπως αυτοί οι ήχοι διαφεύγουν της αντίληψής μας, παρόμοια και οι λατινικοί, οι ελληνικοί και οι ιταλικοί ήχοι ορισμένες φορές αδυνατούν να ακουστούν και να κατανοηθούν από τα ανώτερα και αιώνια πνεύματα, με τα οποία διαφέρουμε στο είδος. Κι όπως ανάμεσα σε δύο ομάδες ανθρώπων, που δε μοιράζονται την ίδια γλώσσα, η επικοινωνία διεξάγεται μόνο μέσω χειρονομιών⁹⁹, έτσι και

Αιγύπτιους σοφότερους και ικανότερους στο να θυμούνται, διότι αποτελούν το φάρμακο της μνήμης και της σοφίας (Πλάτων, *Φαίδρος*, 274c-275b) .

⁹⁹ Στο σημείο αυτό έχουμε ταύτιση των απόψεων του Μπρούνο με τον Wittgenstein, ο οποίος υποστήριζε ότι: «Οι χειρονομίες είναι θεμελιωδέστερες των λέξεων, επειδή στηριζόμαστε σε χειρονομίες, όταν διδάσκουμε τα παιδιά πώς να μιλάνε και καταφεύγουμε σε χειρονομίες, για να κάνουμε τους άλλους να μας καταλάβουν, όταν δεν καταλαβαίνουμε λέξη –ούτε εμείς ούτε εκείνοι-απ' τις αντίστοιχες γλώσσες μας. Στις αρχαίες τελετουργίες έχουμε τη χρήση μίας εξαιρετικά αναπτυγμένης γλώσσας χειρονομιών. Τις χειρονομίες αυτές τις είχαν διδαχθεί αυτοί που τις έκαναν στην καθημερινή τους ζωή και γλώσσα. Οι χειρονομίες είχαν το ρόλο τους ως χειρονομίες μέσα από τη συγγένεια που είχαν με τις χειρονομίες της καθημερινής ζωής και των πρακτικών υποθέσεων. Το ίδιο ισχύει και για τις λέξεις και για τις προτάσεις που σε

εμείς μπορούμε να επικοινωνήσουμε με τα πνεύματα μόνο με τη χρήση συμβόλων, χειρονομιών και τελετών.

πολλές τελετουργίες ή μαγικές πρακτικές είναι εξίσου σημαντικές με τις χειρονομίες: σε μαγανείες και γητέματα, κατάρες, προσευχές και όρκους. Μπορεί να υπάρχουν λέξεις που χρησιμοποιούνται μόνο στη τελετουργική *μαγεία*, ωστόσο χρησιμοποιούνται ως λέξεις, με τη δύναμη που οι λέξεις έχουν στο λόγο, στη συζήτηση, στην παροχή οδηγιών, στις εντολές, στις λογομαχίες, εκτός τελετουργίας.» (Βλ. Wittgenstein Ludwig, *ό.π.*, σσ. 55-58)

ii. Τα επιμέρους κεφάλαια

1. De respectu ad communionem seu consortium rerum.

Το τμήμα αυτό του έργου αρχίζει με την ανακεφαλαίωση των προηγούμενων συμπερασμάτων. Αρχικά, η αλληλεπίδραση παρατηρείται όχι μόνο ανάμεσα σε πράγματα που είναι κοντά στις αισθήσεις, αλλά και σε όσα βρίσκονται μακριά. Έπειτα, τα πράγματα συνδέονται με ένα παγκόσμιο πνεύμα, που είναι παρόν ως σύνολο σε όλο τον κόσμο και σε κάθε μέρος του χωριστά. Αυτό ισχύει στις ψυχές, οι οποίες, είτε είναι περιορισμένες σε αριθμό, είτε όχι, όλες συμμετέχουν από κοινού στο σύμπαν. Δεν ισχύει όμως το ίδιο στα σώματα, επειδή περιβάλλονται από τις επιφάνειές τους και αποτελούνται από αναρίθμητα διαφορετικά μέρη σε διαφορετικά σώματα. Συνεπώς, κανένα σώμα δεν μπορεί να δράσει σε ένα άλλο σώμα, ούτε μπορούν τα υλικά μέρη ενός σώματος να δράσουν στα υλικά μέρη ενός άλλου σώματος.

Η απάντηση, σύμφωνα με τον Μπρούνο, βρίσκεται στην ψυχή, η οποία ευθύνεται για τη δράση των σωμάτων. Αυτή πρώτα αλλάζει τις διαθέσεις και έπειτα οι διαθέσεις αλλάζουν τα σώματα. Καθώς δηλαδή κάθε σώμα κυβερνιέται από μία ψυχή ή ένα πνεύμα, που συνδέει τα μέρη του, και καθώς η ψυχή δρα σε μία άλλη ψυχή, συνεπάγεται ότι η ψυχή κινεί το σώμα, όπου κι αν είναι αυτό, επειδή το τελευταίο ελέγχεται και υπόκειται σε αυτήν. Ο συλλογισμός καταλήγει στην εξής διαπίστωση: όποιος γνωρίζει την αδιάσπαστη συνέχεια της ψυχής και την αναγκαία σύνδεσή της με ένα σώμα, κατέχει μία σημαντική αρχή, για να κατανοεί τα φυσικά πράγματα.

Το προηγούμενο συμπέρασμα μας βοηθά να εξηγήσουμε γιατί το κενό, στο οποίο δεν υπάρχει κανένα σώμα, δεν υφίσταται¹⁰⁰. Διότι κανένα σώμα δεν αφήνει ένα μέρος χωρίς αυτό να αντικατασταθεί από κάποιο άλλο. Η ψυχή, με τη σειρά της, κατά τη διάρκεια της ζωής της, αφήνει το σώμα της, αλλά δεν μπορεί να αφήσει το παγκόσμιο πνεύμα, ούτε μπορεί να εγκαταλειφθεί από το παγκόσμιο σώμα. Διότι, ακόμη κι όταν αφήνει ένα σώμα, μπαίνει κατευθείαν σε ένα άλλο. Έτσι, συνδέεται αχώριστα με την παγκόσμια ύλη. Δεδομένου ότι η παγκόσμια ψυχή είναι εκ φύσεως ένα συνεχές σύνολο, το οποίο βρίσκεται παντού, συνειδητοποιούμε ότι υπάρχει παντού σε ένα υλικό σώμα.

Συνεπώς, το κενό δεν υφίσταται ως χώρος, στον οποίο δεν υπάρχει ύλη, αλλά ως χώρος στον οποίο διαφορετικά σώματα κινούνται και διαδέχονται το ένα το άλλο. Η κίνηση των μερών ενός σώματος προς τα μέρη ενός άλλου σώματος είναι συνεχής και συμβαίνει μέσω ενός συνεχούς διαστήματος που δε διακόπτεται από το κενό που βρίσκεται ανάμεσα στα γεμάτα διαστήματα, εκτός αν θεωρήσουμε ότι το διάστημα, όπου δεν υπάρχει αισθητό σώμα, είναι το κενό.

Το συνεχές σώμα είναι το μη παρατηρήσιμο αέρινο ή αιθέριο πνεύμα. Είναι πολύ ενεργητικό, καθώς διαφέρει από τις νωθρές, παρατηρήσιμες και σύνθετες ουσίες, ισχυρό και όμοιο με την ψυχή. Οι

¹⁰⁰ Ο Μπρούνο φαίνεται επηρεασμένος από τον Λουκρήτιο, ο οποίος στο *De rerum natura* διατυπώνει παρόμοιες απόψεις:

«*Nec tamen undique corporea stipata tenentur
omnia natura; namque est in rebus inane* (στ.329-330).
*quod si non est (inane), nulla ratione moveri
res possent; namque officium quod corporis exstat,
officere atque obstare, id in omni tempore adesset
omnibus; haud igitur quicquam procedere posset,
principium quoniam cedendi nulla daret res*» (στ.335-339).

ιδιότητες του αυτές αποτελούν την πηγή όλων των ιδιοτήτων των παρατηρήσιμων σωμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο αέρας που αναταράσσει τη θάλασσα και οι άνεμοι, που ακόμη κι όταν είναι ήρεμοι αναστατώνουν τη γη, ξεριζώνουν δέντρα και καταστρέφουν σπίτια.

Για τον Μπρούνο, ο φιλόσοφος που έθεσε το ζήτημα σε σωστή βάση, ήταν ο Λουκρήτιος¹⁰¹, για τον οποίο το πνευματικό σώμα είναι αυτό που εκτελεί τις κινήσεις στα παρατηρήσιμα πράγματα. Ακόμη, πολλοί φιλόσοφοι θεώρησαν ότι το πνευματικό σώμα ταυτίζεται με την ψυχή, ενώ ο Βιργίλιος¹⁰² υποστήριξε ότι ο αέρας έχει τις ιδιότητες της φωτιάς και της ψυχής.

Η φωτιά, η οποία δεν αποτελείται από πυκνό υλικό, κατανοείται μόνο κατά ένα μέρος ως διαφορετική από τον αέρα. Κι αυτό, διότι η αληθινή φωτιά είναι ένα πνεύμα, το οποίο είναι νωθρό, όταν τοποθετηθεί σε ένα θερμαινόμενο σώμα, αλλά είναι ζωντανό, όταν βρίσκεται έξω από αυτό, και αποτελεί ένα είδος κίνησης μέσα σε μία φλόγα ή σε μία ενδιάμεση κατάσταση.

Το πνεύμα αυτό, που δρα με ποικίλους τρόπους, σχηματίζει διαφορετικά, έμψυχα σώματα. Και ενώ δεν είναι όλα τα σύνθετα σώματα έμψυχα, πρέπει να συμφωνήσουμε ότι όλα τα έμψυχα, που ανήκουν στο ίδιο είδος, έχουν ακριβώς την ίδια ψυχή. Ωστόσο, η τελευταία δεν

¹⁰¹ Lucretius, *De rerum natura*, 1. 235-239:

*«Principio quoniam terrain corpus et umor
Aurarumque leves animae calidique vapore,
e quibus haec rerum consistere summa videtur,
omnia nativo ac mortali corpore constant,
debet eodem omnis mundi natura putari.»*

¹⁰² Vergilius, *Aeneis*, 8.403: *«ignes animaeque valent, absiste precando viribus
indubitare tuis.»*

κινείται πάντοτε με τον ίδιο τρόπο, λόγω των διαφορετικών διατάξεων της ύλης και των αντίθετων μορφών. Έτσι ερμηνεύεται και το γεγονός ότι ορισμένα ζώα συναθροίζονται σε έναν τόπο και συμβιώνουν, ενώ άλλα ζουν, κυνηγώντας τα υπόλοιπα. Η αιτία λοιπόν της προηγούμενης συμπεριφοράς βρίσκεται στη διαφορετική δομή τους.

Με δεδομένο ότι όλα τα πράγματα επιθυμούν να διατηρήσουν την ύπαρξή τους, είναι εύλογο να αντιστέκονται με έκδηλη απροθυμία στην απομάκρυνσή τους από το σύνολο στο οποίο ανήκουν. Η δύναμη αυτή είναι τόσο ισχυρή, ώστε ο ήλιος ή η φωτιά έλκουν το νερό προς τον ίδιο τους τον εαυτό μέσω του αέρινου διαστήματος, που έχει προκύψει από τη μετατροπή του νερού σε ατμό. Ύστερα από αυτό, η ουσία που ήταν προηγουμένως νερό έλκεται οικειοθελώς και προσπαθεί να προσαρμοστεί, με αποτέλεσμα να μετατρέπεται όλο και πιο πολύ σε φωτιά και τελικά να γίνεται φωτιά. Αντίστοιχα, το πιο λεπτό σώμα, το οποίο εμπεριέχεται στο πνεύμα με τη μορφή της φωτιάς, αλλάζει σε νερό, μέσω της αντίθετης πορείας, με το να γίνεται δηλαδή πιο παχύρευστο.

Συμπερασματικά, η ίδια ουσία και ύλη αλλάζει από νερό σε ατμό, από ατμό σε αέρα, κι από τον αέρα στο πιο λεπτό αιθέριο σώμα. Το τελευταίο ονομάστηκε από τους Αιγύπτιους, τον Μωυσή¹⁰³, και τον

¹⁰³ Ο χαρακτηρισμός του Μωυσή ως *μάγου* αποτελεί ευρέως διαδεδομένη άποψη. Οι χριστιανοί τη γνωρίζουν από τις *Πράξεις των Αποστόλων*: «Έτσι διδάχθηκε ο Μωυσής όλη τη σοφία της Αιγύπτου» (7.22). Με άλλα λόγια, ο Μωυσής έγινε *μάγος*. Οι εξελληνισμένοι Ιουδαίοι, στον κύκλο των οποίων δημιουργήθηκαν οι *Πράξεις των Αποστόλων*, αναγνώριζαν έναν *μάγο* Μωυσή, δίνοντας ταυτόχρονα μια λογική εξήγηση : ο Μωυσής είχε ζήσει για τόσο μεγάλο διάστημα στην Αίγυπτο, τη χώρα της *μαγείας*, ώστε σχεδόν αναγκαστικά γνώριζε την τέχνη αυτή. (βλ. F. Graf, ό.π., σσ. 8-9)

Διογένη τον Απολλώνιο¹⁰⁴, πνεύμα, αν και ο Μωυσής δε διαχώρισε το πνεύμα από την ψυχή, ενώ οι άλλοι το έκαναν.

Υπάρχει ακόμη μία ουσία, η οποία είναι ξηρή και αποτελείται από άτομα. Αυτά είναι πολύ στερεά και αδιάλυτα σώματα. Δεν είναι ούτε συνεχή, ούτε αδιαίρετα και δεν μπορούν να μετατραπούν από το ένα σώμα στο άλλο. Το ίδιο ισχύει και για την ουσία του νερού, του πνεύματος ή του αέρα, που παραμένει πάντοτε ίδια και δεν αλλάζει σε άτομα.

Ο Μπρούνο ολοκληρώνει την παρουσίαση του αναφορικά με την αλληλεπίδραση των σωμάτων, χαρακτηρίζοντας τη φιλοσοφία του ανώτερη, αληθινή, θεϊκή και άκρως σύμφωνη με τη φύση. Η φιλοσοφία αυτή διέπεται από την ακόλουθη ιεραρχική κλίμακα: Πρώτα τοποθετείται το νερό, η άβυσσος και η Στύγα, έπειτα η ξηρασία, τα άτομα και η γη, έπεται το πνεύμα, ο αέρας και η ψυχή, και τέλος το φως. Όλα αυτά διαφέρουν τόσο πολύ μεταξύ τους, ώστε, μολονότι έρχονται σε επαφή, δεν μετατρέπονται ποτέ το ένα στο άλλο.

2. De motu rerum duplici et attractione.

Στο κεφάλαιο αυτό ο Μπρούνο πραγματεύεται την κίνηση και τα δύο είδη της, τη φυσική και την υπερφυσική. Η πρώτη προέρχεται από μια εσωτερική αρχή και συνάδει με την αρμονία της φύσης, τη δομή και τη

¹⁰⁴ Ο Διογένης ξεκινά από τις αντιλήψεις των Μιλήσιων και παραδέχεται με ιδιαίτερη έμφαση την αρχαία διδασκαλία για μία ενιαία αρχική ύλη. Συνεχίζει τη διδασκαλία του Αναξίμενη, ότι βασική ύλη είναι ο αέρας, αλλά και την πεποίθηση του Αναξαγόρα ότι στη διαμόρφωση και τη διατήρηση του κόσμου επενεργεί μία πνευματική δύναμη, η οποία ταυτίζεται με τον αέρα (Α. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 472).

γέννηση των πραγμάτων. Βρίσκεται σε όλα τα είδη και σε όλες τις κατηγορίες, εξαιρουμένης βέβαια της μετάλλαξης. Η δεύτερη πηγάζει από μία εξωτερική αρχή και έχει διττή υπόσταση. Από τη μια, είναι βίαιη και ενάντια στη φύση, και από την άλλη, δομημένη και συγκροτημένη σύμφωνα με αυτήν.

Ο Μπρούνο αισθάνεται την υποχρέωση να εξηγήσει στον αναγνώστη του το λόγο που παραλείπει όλες τις άλλες μορφές της κίνησης. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι η φυσική κίνηση στο χώρο και τα διάφορα είδη της. Έτσι, όταν η κίνηση αφορά φυσικά πράγματα, που δεν μετακινούνται μακριά από το μέρος τους, τότε αναφερόμαστε στην *κυκλική* κίνηση. Αντίθετα, όταν απουσιάζουν τα φυσικά πράγματα, τότε μιλούμε για την *ευθύγραμμη* κίνηση. Χαρακτηριστικά παραδείγματα της κίνησης αυτής αποτελεί ο αέρας που κινείται, για να γεμίσει το κενό, μία πέτρα, που κινείται μέσω του αέρα ή ένα σώμα μέσω του νερού, για να καταλάβουν κάποιο μέρος. Παρατηρούμε λοιπόν τα αντίθετα, όπως ο ατμός και το νερό, να απομακρύνονται από τη φωτιά σε ευθεία, διότι έτσι κινούνται γρηγορότερα. Με τον ίδιο τρόπο, παρόμοια πράγματα, όπως το άχυρο και το ήλεκτρο, ο σίδηρος και ο μαγνήτης, κατευθύνονται το ένα στο άλλο ευθεία, έτσι ώστε να ξεκουραστούν μαζί ή να μετακινηθούν καλύτερα και ευκολότερα.

Τέλος, υπάρχει και ένα τρίτο είδος τοπικής κίνησης, που αποτελείται από την εισροή ή την εκροή τμημάτων από τα φυσικά πράγματα προς οποιαδήποτε κατεύθυνση. Η κίνηση αυτή ονομάζεται *σφαιρική*. Δε συμβαίνει ούτε ευθεία, ούτε προς ή γύρω από ένα κέντρο. Απεναντίας, πραγματοποιείται κατά μήκος άπειρων γραμμών από το ίδιο κέντρο, καθώς ορισμένα μέρη του σώματος αποβάλλονται από την κοίλα επιφάνεια και την περίμετρο του σώματος, ενώ άλλα γίνονται δεκτά και απορροφούνται. Όταν η εισροή ενεργητικών πραγμάτων είναι μεγαλύτερη από την εκροή των φυσικών πραγμάτων, τότε τα σώματα

μεγαλώνουν και δυναμώνουν. Έτσι, συντελείται η φθορά και η αλλαγή στα πράγματα.

Η κίνηση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής σε πράγματα τα οποία έχουν ιδιαίτερα αντιληπτές ιδιότητες. Παρατηρούμε δηλαδή ότι η φωτιά θερμαίνει προς κάθε κατεύθυνση και όχι μόνο προς μία συγκεκριμένη πλευρά. Ομοίως, ο ήχος και η φωνή διοχετεύονται παντού, όταν βρεθούν σε ένα μέσο που είναι ανοιχτό απ' όλες τις πλευρές του. Με τη σειρά της η οσμή ενεργοποιείται από τη συνεχή εκπομπή μικρών μερών από ένα αρωματισμένο σώμα. Όλα αυτά ισχύουν και σε αναρίθμητα άλλα συμβάντα, τα οποία προκαλούνται, όταν διάφορα αντικείμενα εκρέουν συγκεκριμένα μέρη, τα οποία διανύουν τεράστιες αποστάσεις.

Πέρα από αυτές τις ιδιότητες, υπάρχουν και άλλες, λιγότερο πνευματικές, οι οποίες δρουν όχι μόνο στο σώμα και τις αισθήσεις, αλλά επίσης στο εσωτερικό πνεύμα. Οι πιο ισχυρές από αυτές αγγίζουν τις δυνάμεις της ψυχής και επιφέρουν ποικίλα αποτελέσματα και πάθη. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι πέτρες, τα βότανα και τα ιχνοστοιχεία, αλλά και οι βασκανίες.

3. Quomodo magnes trahat ferrum, corallium, sanguinem etc.

Οι προηγούμενες θέσεις πιστοποιούν, κατά τον Μπρόνο, ότι οι μαγνήτες εκ φύσεως έλκουν αντικείμενα. Με αφετηρία το συμπέρασμα αυτό, αναφέρει δυο ειδών έλξεις. Η πρώτη συντελείται ύστερα από συμφωνία, όταν τα μέρη κινούνται προς ένα συγκεκριμένο τόπο και όταν παρόμοια πράγματα έλκουν το ένα το άλλο. Η δεύτερη πραγματοποιείται χωρίς συμφωνία, όταν τα αντίθετα ενώνονται, καθώς το ένα δεν μπορεί να ξεφύγει και κατακλύζεται από το άλλο. Γι' αυτό και αν

τοποθετήσουμε ένα αντικείμενο που καίγεται πάνω σε μία λεκάνη με νερό, τότε το νερό απορροφάται από τη θερμότητα και αναδύεται ταχύτατα προς τα πάνω. Το ίδιο συμβαίνει και στη θάλασσα με τους σίφουνες, οι οποίοι πετούν τα πλοία σε μεγάλη απόσταση πάνω από τα κύματα.

Η έλξη επιτυγχάνεται με τρεις τρόπους. Ο πρώτος τρόπος είναι έκδηλος στις αισθήσεις, όπως φάνηκε στις παραπάνω περιπτώσεις. Παράλληλα, παρατηρείται κι όταν η έλξη και η απορρόφηση του αέρα έλκουν αντικείμενα που εμπεριέχονται στον αέρα, αλλά και στους σωλήνες μέσα στους οποίους το νερό απορροφάται και υψώνεται σε κάποιο επίπεδο. Αυτό εξηγείται ως εξής : όταν ο αέρας στο σωλήνα έλκεται και δεν υπάρχει άλλος αέρας να λάβει τη θέση του, τότε το νερό ή η γη ή κάτι άλλο θα αναπληρώσει αυτό το διάστημα που απέμεινε κενό. Αν δεν υπάρχει κάτι να το αντικαταστήσει, ο αέρας θα διατηρηθεί εκεί όπου είναι με τη βοήθεια του κενού. Κατά τον ίδιο τρόπο, όταν η γλώσσα και τα χείλια συγκρατούνται, το άνοιγμά τους είναι πολύ σφιχτά συμπιεσμένο λόγω του αέρα, ενώ, όταν αφήνονται ελεύθερα, εξάγεται από τους πόρους του στόματος αέρας, ο οποίος αντικαθιστά αυτόν που έχει μετακινηθεί από τον τόπο του.

Το άλλο είδος έλξης δεν είναι αντιληπτό μέσω των αισθήσεων. Είναι η περίπτωση του μαγνήτη, ο οποίος έλκει το σίδηρο. Το γεγονός αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί στο κενό ή σε κάτι παρόμοιο, αλλά στην εκροή ατόμων ή μερών. Όταν δηλαδή τα άτομα κάποιου είδους κινούνται και συναντούν άλλα άτομα του ίδιου είδους ή συγγενή, τα σώματα αναπτύσσουν μία τέτοια έλξη μεταξύ τους, ώστε το αδύναμο κατευθύνεται προς το ισχυρό. Αφού λοιπόν όλα τα μέρη ενός σώματος συμμετέχουν σε αυτή την έλξη, κατά συνέπεια, όλο το σώμα πρέπει να

έλκεται¹⁰⁵. Γι' αυτό λοιπόν και όταν ο μαγνήτης ή το ήλεκτρο τρίβονται, έλκουν το σίδηρο ή το άχυρο πολύ πιο ισχυρά. Διότι η θερμοκρασία συντελεί στο να εκπεμφθούν περισσότερα σώματα, καθώς ανοίγει τους πόρους και αραιώνει το σώμα.

Στους μαγνήτες και σε παρόμοια πράγματα, η ελκυστική δύναμη δεν οφείλεται σε μία ενεργητική ή παθητική ποιότητα, όπως αυτή που απαντά στα τέσσερα στοιχεία. Όταν ένα κομμάτι σιδήρου έρθει σε επαφή με το μαγνήτη, αποκτά την ίδια ικανότητα να έλκει άλλα κομμάτια σιδήρου. Αντίθετα, η θερμότητα ή η ψυχρότητα, που βρίσκονται τυχαία σε ένα υποκείμενο, εξαφανίζονται γρήγορα, όταν η πηγή που τις παράγει παύει να υφίσταται. Συνεπώς, εδώ η εξήγηση βρίσκεται στην εκπομπή μερών ή μίας αέρινης ουσίας, που εκλύεται από το μαγνήτη προς το σίδηρο. Για τον Μπρούνο, η άποψη αυτή ερμηνεύει ακόμη και τις φαντασιώσεις και τα όνειρα, που αποτελούν το αποτέλεσμα αυτής της έλξης.

Δυσκολίες όμως ανακύπτουν όσον αφορά τη μαγνητική έλξη που παρατηρείται στον πόλο της γης. Ακόμη κι αν υποστηρίξουμε την ύπαρξη πολλών μαγνητικών πεδίων σε εκείνη την περιοχή, προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι η έλξη αυτή υπάρχει σε όλες τις πιθανές αποστάσεις από τον πόλο. Με τον ίδιο τρόπο δηλαδή που τα μαγνητικά πεδία έλκουν μια καρφίτσα στον ισημερινό, μπορούν και έλκουν στην περιοχή της γης άνδρες που φορούν πανοπλία. Για τον Μπρούνο, αυτό είναι γελοίο να το πιστέψουμε. Από την άλλη, αν θεωρήσουμε ότι ο

¹⁰⁵ Ο Μπρούνο διαπιστώνει ότι αυτό παρατηρείται και σε δυο λάμπες που καίνε. Όταν η χαμηλότερη σβήσει, καπνός και αέρας διαρρέουν, και η ανώτερη φλόγα κατεβαίνει αμέσως, για να ξανανάψει τη χαμηλότερη λάμπα. Οι μικρές φλόγες των δάδων, για να μη σβήσουν από την υγρασία, που απορροφούν από το περιβάλλον, έλκονται από τα εύφλεκτα υλικά που βρίσκονται εκεί κοντά ή από μία μεγαλύτερη φλόγα (Jordano Bruno, *De magia*, 15rM).

μαγνήτης έλκει το σίδηρο και δεν μεσολαβεί κάτι ανάμεσά τους εκτός από αέρα, και ότι η έλξη πραγματοποιείται σε ευθεία γραμμή από τη γη προς εκείνα τα μέρη, όπου τοποθετούνται τα μαγνητικά πεδία, τότε πρέπει να παραδεχτούμε την ύπαρξη ενός τεράστιου τόξου της γης ανάμεσά τους.¹⁰⁶

Η άποψη αυτή αναφορικά με την ύπαρξη μαγνητικών πεδίων απορρίπτεται από τον Μπρούνο. Εφόσον τα μαγνητικά πεδία είναι όμοια μεταξύ τους, δεν έχουν την ικανότητα να τραβήξουν το μαγνήτη. Η εξήγηση έγκειται στα εξής: α) μολονότι ο μαγνήτης και ο σίδηρος προέρχονται από τη γη και είναι κρύοι, όπως κι αυτή, είναι αντίθετοι εκ φύσεως, γι' αυτό και ο ένας έλκεται, ενώ ο άλλος απωθείται και β) επειδή και οι δυο είναι εχθρικοί στη θερμότητα, στρέφονται στα μέρη εκείνα, που απέχουν από τον ήλιο.

4. Epilogus motorum quibus aliqua moventur.

Με τις παραγράφους αυτές ο Μπρούνο ολοκληρώνει τη θεωρία του σχετικά με τις κινήσεις. Αρχικά, έχουμε την κυκλική κίνηση, η οποία πραγματοποιείται χάρη στην ικανότητα μιας ψυχής ή ενός πνεύματος και συμβάλλει στη διατήρηση της ζωής. Το δεύτερο είδος κίνησης βασίζεται στην απομάκρυνση των αντίθετων πραγμάτων, ενώ το τρίτο είδος στην αναζήτηση και απόκτηση του αγαθού και του ωφέλιμου. Η επόμενη κίνηση συντελείται με την απόθεση μίας αντίθετης επαφής και παραπέμπει στη δεύτερη κίνηση. Έπεται η κίνηση, στην οποία το αντίθετο χρειάζεται κάποιο υλικό, για να το μετατρέψει σε αυτό το ίδιο.

¹⁰⁶ Ο Μπρούνο εμφανίζεται αρκετά παραστατικός. Στην έκδοση του *De Magia* παραθέτει την εικόνα ενός κύκλου με συγκεκριμένα τόξα, κατά μήκος των οποίων συντελούνται οι διάφορες μαγνητικές έλξεις.

Η αδυναμία του καλύπτεται μέσω μιας βίαιης έλξης. Το έκτο είδος κίνησης στηρίζεται στην έμψυχη επιλογή αντικειμένων, σε απόλυτη συμφωνία με τις δυνάμεις της φύσης. Στην τελευταία κατηγορία ανήκει η βίαιη κίνηση, η οποία άλλοτε αναχαιτίζει ή σταματά τις δυνάμεις της φύσης, άλλοτε εμποδίζει την κίνηση μίας μικρότερης δύναμης ή τη στρέφει προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση.

5. De vinculis spirituum.

Από το κεφάλαιο αυτό ο Μπρούνο θα προβεί στη διερεύνηση της φύσης και των χαρακτηριστικών των δαιμόνων. Το γεγονός ότι τα πνεύματα διαμένουν σε λεπτά και σε πυκνά υλικά, σε σύνθετα και απλά, παρατηρήσιμα και μη ορατά σώματα, έχει αντίκτυπο ως ένα βαθμό και στις λειτουργίες της ψυχής, οι οποίες μπορεί να εξελίσσονται ευκολότερα, δυσκολότερα ή και αδύνατα. Ακόμη, ορισμένα πνεύματα δρουν αποτελεσματικότερα σε ένα συγκεκριμένο είδος και ορισμένα σε κάποιο άλλο είδος.

Από την πλευρά τους οι άνθρωποι διαθέτουν ορισμένες λειτουργίες, που καθορίζουν τις πράξεις και τις επιθυμίες τους. Αν κάποιος επιθυμεί να προκαλέσει μία σκέψη σε άλλον που είναι μακριά του, πρέπει να φωνάζει τόσο δυνατά, ώστε η σκέψη του να παραχθεί μέσω της ακοής. Αν το πρόσωπο βρίσκεται κοντά του, δε θα φωνάζει δυνατά, αλλά ήσυχα, ενώ αν βρίσκεται ακριβώς δίπλα του, θα ψιθυρίσει.

Αντίθετα, οι δαίμονες δεν έχουν ανάγκη από αυτιά, φωνές ή ψιθύρους και είναι εύκολο να διεισδύσουν μέσω των σωμάτων και να εισάγουν σκέψεις σε μας. Αυτό συμβαίνει, διότι μεταφέρουν διάφορες εντυπώσεις κατευθείαν στις αισθήσεις μας. Συνεπώς δεν αποστέλλουν μόνο όνειρα, φωνές ή οράματα, για να τα ακούσουμε ή να τα δούμε,

αλλά συγκεκριμένες σκέψεις, που δεν μπορούν όλοι να τις αντιληφθούν και να τις κατανοήσουν. Μεταδίδουν αλήθειες μέσω αινιγμάτων ή εντυπώσεων, που προκαλούνται με τη βοήθεια των αισθήσεων. Μπορούν ακόμη και να εξαπατήσουν. Ωστόσο, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αυτοί βρίσκονται πίσω από καθετί.

Στην πραγματικότητα, γνωρίζουμε ότι υπάρχουν πολλά είδη δαιμόνων. Μερικοί δεν είναι άλλο, παρά άγρια ζώα, που βλάπτουν χωρίς λόγο. Οι δαίμονες αυτοί, μολονότι υστερούν από τους ανθρώπους ως προς τη γνώση, ωστόσο μπορούν να προκαλέσουν κακό, όπως τα επικίνδυνα και δηλητηριώδη ζώα. Ο Ευαγγελιστής Μάρκος¹⁰⁷ ονόμασε τα πνεύματα αυτά «*κωφά και βωβά*» και όχι άδικα. Δεν ακούν, ούτε αντιλαμβάνονται τις απειλές ή τις προσευχές. Είναι λοιπόν αδύνατο να τα αποβάλλουμε. Παρ' όλα αυτά, μπορούμε να τα ελέγξουμε ή να τα υποτάξουμε με τη νηστεία, την εγκράτεια, την προσευχή, την περισυλλογή και τη δύναμη των αισθήσεων¹⁰⁸.

Ένα άλλο είδος δαιμόνων είναι δειλό, καχύποπτο και εύπιστο. Οι δαίμονες αυτοί ακούν και αντιλαμβάνονται φωνές, αλλά δεν μπορούν να διακρίνουν ανάμεσα στο δυνατό και το αδύνατο, το κατάλληλο και το ακατάλληλο. Μοιάζουν με τους ανθρώπους που ονειρεύονται και αυτούς που έχουν συγκεχυμένη φαντασία. Για να τους αποβάλλουμε,

¹⁰⁷ Κατά Μάρκον Ευαγγέλιον, 9. 25.

¹⁰⁸ Αυτό το τελευταίο αποτελεί, σύμφωνα με τον Μπρούνο, ιατρικό θέμα, διότι τα πνεύματα αυτά, όπως το φαγητό και οι ηδονές, είναι οι χυμοί της πιο πυκνής και γήινης μελαγχολίας, την οποία ο γιατρός ελέγχει είτε λεπταίνοντάς την, είτε με τη νηστεία ή και με τη χορήγηση καθαρτικού. Ο όρος «μελαγχολία» αναφέρεται από τον Ιπποκράτη, για τον οποίο είναι: κάθε αύξηση της μέλαινας χολής και οι προκύπτουσες από αυτή νοσηρές καταστάσεις (*μελαγχολικά νοσήματα*). Από το νευρικό σύστημα: παράλυση, αποπληξία, από την ψυχική σφαίρα: δυσθυμία, φόβος, κατάθλιψη, παράκρουση, από το δέρμα: λειχήνες, λέπρα, καρκίνοι (Ιπποκράτης, *ζΑέρων* 10, *ζΑφορ*.3.14, *Νο—σ*. Α 3).

χρησιμοποιούμε την ειρκτή¹⁰⁹, τη φωτιά και λιγότερο την απειλή του θανάτου.

Κάποιοι δαίμονες είναι σοφότεροι και αποτελούνται από μία αέρινη ουσία που είναι απλή. Γνωρίζουν τις γλώσσες και τις επιστήμες, αλλά ποτέ δε συμφωνούν μεταξύ τους. Δεν επηρεάζονται από οποιαδήποτε λατρεία, θρησκεία και λόγια. Απεναντίας, προσποιούνται σύμφωνα με την εκάστοτε βούλησή τους και εμπαίζουν τους ανθρώπους, προκαλώντας την ψευδαίσθηση του φόβου, του θυμού και του θρησκευτικού συναισθήματος. Όντας φθονεροί, προκαλούν σύγχυση και αμφιβολία στο νου και τις αισθήσεις.

Εκτός από αυτά, υπάρχουν και τα πνεύματα που είναι αιθέρια και φωτεινά και είναι φιλικά προς τους ενάρετους ανθρώπους. Αντίθετα, τα αέρινα πνεύματα είναι σε άλλους φιλικά και σε άλλους εχθρικά¹¹⁰. Εχθρικά μεταξύ τους είναι και τα θαλάσσια και τα γήινα πνεύματα, διότι είναι περισσότερο δειλά, παρά λογικά. Μάλιστα, αν λάβουμε υπόψη μας τη γενική παραδοχή, ότι δηλαδή μισούμε ό, τι φοβόμαστε¹¹¹, τα πνεύματα αυτά σκόπιμα βλάπτουν.

Όσο για τα πύρινα πνεύματα, τα οποία αποκαλούνται *ήρωες* και *θεοί*, θεωρείται ότι αποτελούν τους θεράποντες του θεού, τους *ministri*. Οι Καβαλιστές¹¹² τους ονομάζουν *Fissim, Seraphim, Cherubim*¹¹³, ενώ ο

¹⁰⁹ Ο Μπρούνο δε μας δίνει περαιτέρω εξηγήσεις για το τι περιελάμβανε αυτή η ειρκτή. Πιθανόν να επρόκειτο για μία προσπάθεια περιορισμού των δαιμόνων αυτών, αν και δεν αναφέρεται ο τρόπος, για να επιτευχθεί αυτό.

¹¹⁰ Ο Μπρούνο διαχωρίζει τα πνεύματα σε αέρινα και αιθέρια με βάση την ουσία από την οποία αποτελούνται.

¹¹¹ Η άποψη αυτή απαντά στον Κικέρωνα, στο έργο του *De officiis*, 2.7.3: «*Omniū autem rerum nec aptius est quicquam ad opes tuendas ac tenendas quam diligere nec alienius quam timeri. Praeclare enim Ennius: Quem metuunt, oderunt; quem quisque odit, perisse expertit.*»

¹¹² Για τους Καβαλιστές, βλ. σ. 42.

Ψαλμωδός¹¹⁴ αναφέρει χαρακτηριστικά: «(ο θεός) έκανε τους ανέμους να είναι οι Άγγελοί του και τις φλόγες της φωτιάς οι Υπηρέτες του.» Από αυτά, ο Ωριγένης¹¹⁵ σωστά συμπεραίνει ότι οι Άγγελοι δεν είναι τελείως ασώματοι, αν και αποτελούν πνευματικές ουσίες. Ουσιαστικά, είναι αέρινοι, με πολύ λεπτά σώματα και σύμφωνα με τη θεϊκή αποκάλυψη είναι φωτιά και φλόγες φωτιάς.

Σε κάθε ομάδα πνευμάτων υπάρχουν οι προστάτες και οι πρωτεύοντες, οι αρχηγοί και αυτοί που απολαμβάνουν τις ίδιες τιμές λόγω συγγένειας. Από αυτούς, οι σοφότεροι και ισχυρότεροι εξουσιάζουν τους ασθενέστερους και αγριότερους. Η εξουσία αυτή δεν είναι αιώνια, ούτε και τόσο βραχύβια, όπως η ανθρώπινη. Αυτό συμβαίνει, διότι οι ζωές των πνευμάτων δεν μπορούν να συγκριθούν με τις δικές μας, καθώς η ψυχή διατηρείται πολύ πιο εύκολα σε ένα σώμα απλό, παρά σε ένα σώμα, το οποίο αποτελείται από αντίθετα στοιχεία, όπως είναι το ανθρώπινο. Τα σώματα των πνευμάτων δεν είναι ευάλωτα σε αλλαγές, όπως και ο αέρας και το νερό. Ακόμη όμως κι αν αλλοιωθούν, πολύ γρήγορα αποκαθίστανται¹¹⁶.

¹¹³ Πρόκειται για τα εβραϊκά ονόματα *Χερουβείμ* και *Σεραφείμ*. Όσον αφορά το πρώτο, *Fissim*, ενδεχομένως σχετίζεται ετυμολογικά με τη μετοχή *fissum* του ρήματος *findo*, που αποδίδεται ως *σχίσμα*, *ραγάς*.

¹¹⁴ Ψαλμός, 103.4: «*Ⓔ ποι τῶν το-ς ἰγγέλους αἰσθητοῦ πνεύματα καὶ τῶν λειτουργοῦ αἰσθητοῦ πυρὸς φλόγα*».

¹¹⁵ Ο Ωριγένης υπήρξε φιλόσοφος του 3^{ου} αι μ.Χ. Ήταν Νεοπλατωνικός και μαθητής, όπως και ο Πλωτίνος, του Αμμώνιου Σακκά. Έγραψε δύο βιβλία, το *Περὶ δαιμόνων* και το *Ὅτι ὁ μόνος ποιητὴς ὁ βασιλεύς* (για τον πρώτο δημιουργό του κόσμου). Σε αρκετά σημεία παρουσιάζει διαφορές από τον Πλωτίνιο και τον Νουμένιο, αφού, σε αντίθεση με τους προηγούμενους, αρνείται να ξεχωρίσει τον Δημιουργό από τον Ανώτερο Θεό (βλ. *The Oxford Classical Dictionary*, ὁ.π. σ.).

¹¹⁶ Ο Μπρόννο ενισχύει τη θέση του παραθέτοντας ένα απόσπασμα από την *Αινειάδα* του Βιργιλίου: ο Αινείας παρουσιάζεται να προκαλεί φόβο στις σκιές, καθώς

Συμπερασματικά, όλα τα πνεύματα κατοικούν στα σώματα των ανθρώπων, των ζώων, αλλά και στις πέτρες και στα ορυκτά. Επιπλέον, κανένα πνεύμα δεν έχει μία μόνιμη κατοικία. Αντίθετα, μεταπηδούν από τη μία ύλη στην άλλη, ενώ η ύλη με τη σειρά της μετακινείται από το ένα πνεύμα στο άλλο, και από μία φύση ή σύνθεση σε μία άλλη. Πρόκειται γι' αυτό που ονομάζουμε *αλλαγή, μετάλλαξη, πάθος και φθορά*: ο χωρισμός συγκεκριμένων μερών και η επανασύνθεσή τους πάλι με διαφορετικά μέρη. Έτσι, ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αποσύνθεση. Στην πραγματικότητα, κανένα πνεύμα και κανένα σώμα δεν πεθαίνει. Υπάρχει μόνο μία διαρκής αλλαγή συνδυασμών. Η διαφορετικότητα των φύσεων και των κινήσεων συνεπάγεται την ποικιλία των δεσμών, οι οποίοι επιδρούν τόσο στα πνεύματα όσο και στα σώματα.

6. De analogia spirituum.

Το θέμα του κεφαλαίου αυτού έχει ήδη ανακοινωθεί από τον Μπρούνο με την ολοκλήρωση του προηγούμενου. Πριν προβεί στην εξέταση των δεσμών, θα επιχειρήσει να προσδιορίσει την αναλογία ανάμεσα σε πνεύματα και συνθέσεις.

Αρχικά, τα σώματα και τα πνεύματα μπορούν να διαιρεθούν ως εξής: Τα καλύτερα και αγνότερα πνεύματα, τα ονομαζόμενα *θεοί*, έχουν σώματα από φωτιά, που είναι και η αγνότερη και απλούστερη ουσία. Τα πνεύματα που έχουν πυκνότερα σώματα, περιέχουν και λεπτότερη ουσία.

διασχίζει με το ξίφος του τις κατοικίες τους (6.260, 290, 388: Σύμφωνα με τον Μπρούνο, ο Βιργίλιος δε χρησιμοποίησε παιγνιώδη και θεατρικό λόγο, όπως θα έπραττε, αν επρόκειτο να αναφερθεί σε γεγονότα που συχνά αποτελούν αντικείμενο χλευασμού).

Γι' αυτό και τα σώματα των αέρινων πνευμάτων αποτελούνται από φωτιά και αέρα, ενώ τα σώματα των γήινων πνευμάτων από νερό, φωτιά και αέρα. Οι ουσίες αυτές είναι αόρατες, εξαιτίας της λεπτότατης υφής τους. Επιπλέον, τα γήινα και τα θαλάσσια πνεύματα προτιμούν να είναι ορατά μέσω πυκνών ατμών και εμφανίζονται στις πιο καθαρές περιοχές, όπου ο αέρας είναι πιο ήρεμος.

Ύστερα από τις προκαταρτικές αυτές δηλώσεις, ο Μπρούνο αιφνιδιάζει τον αναγνώστη, καθώς παραθέτει την προσωπική του μαρτυρία. Του συνέβη να δει τα πνεύματα αυτά στα βουνά του Διονύσου και του Απόλλωνα¹¹⁷. Εκτός από αυτόν, τα πνεύματα τα είδαν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, στους οποίους μερικές φορές αυτά είναι εχθρικά, κλέβουν ή κρύβουν τα ζώα τους και τα επιστρέφουν αργότερα στους στάβλους τους.

Είναι ευρέως γνωστό, κατά τον Μπρούνο, ότι τα πνεύματα εμφανίστηκαν σε αυτούς που εργάζονται στα χρυσορυχεία και σε άλλα υπόγεια μέρη, όπως στα όρη της Γεβέννης. Εδώ τα πνεύματα δεν έβλαψαν μόνο, αλλά βοήθησαν και προέβλεψαν γεγονότα. Τα συναντά κανείς κοντά στη Νόλα¹¹⁸, σε ένα εγκαταλελειμμένο μέρος και κάτω από ένα βράχο στους πρόποδες του όρους Κικάδα¹¹⁹, που κάποτε λειτουργούσε ως νεκροταφείο για τα θύματα της πανώλης. Και τα πνεύματα αυτά ο Μπρούνο τα είδε μία νύχτα, καθώς διέσχιζε εκείνο το μέρος. Για αρκετή ώρα, πολλές πέτρες εκσφενδονίζονταν κατά πάνω του. Ωστόσο, δεν τραυματίστηκε ούτε ο ίδιος, ούτε όσοι είχαν παρόμοια εμπειρία¹²⁰.

¹¹⁷ Ο Μπρούνο δεν αναφέρει τα ονόματα των βουνών αυτών.

¹¹⁸ Πρόκειται για τη Νόλα, την πατρίδα του Μπρούνο.

¹¹⁹ Το όρος αυτό βρίσκεται κοντά στη Νόλα.

¹²⁰ Ο Ψελλός στο *Περὶ Ἡ δαιμόνων* αναφέρει ότι τα πνεύματα αποφεύγουν το φως και ρίχνουν πέτρες, αν και οι βολές τους πέφτουν στο κενό.

Ακόμη, υπάρχουν και οι υποχθόνιοι δαίμονες. Η άποψη αυτή δε στηρίζεται μόνο στις αισθήσεις, την εμπειρία ή τη λογική. Επιβεβαιώνεται και από τη θεϊκή αρχή, η οποία αποτελεί, κατά τον Μπρούνο, την πιο έγκυρη πηγή. Στο βιβλίο του Ιώβ¹²¹, όταν ο Ιώβ καταριέται τη μέρα που γεννήθηκε, προσθέτει ότι, αν δεν υπήρχε τώρα, θα ξεκουραζόταν στα όνειρά του μαζί με τους κυβερνήτες της γης, οι οποίοι ζουν σε απομονωμένα σπίτια, που τα έχουν γεμίσει με το ασήμι τους.

Τα πνεύματα λοιπόν είναι ποικίλα και κατοικούν σε διάφορα σώματα. Ο Ωριγένης, ο Πυθαγόρας και οι Πλατωνιστές τα συγκαταλέγουν ανάμεσα στους δαίμονες και τους ανθρώπους και ιδιαίτερα αυτούς που δεν είναι καλοί, αλλά θα μπορούσαν να γίνουν καλοί ή κακοί, ανάλογα με το βίο που διάγουν. Γι' αυτό, τόσο οι χριστιανοί θεολόγοι, όσο και οι άριστοι φιλόσοφοι διατείνονται ότι η ζωή είναι ένας δρόμος και μία μετάβαση, ένα ταξίδι και μία φυγή. Παράλληλα, τα καλύτερα πράγματα, στα οποία εισέρχεται η ψυχή ή το πνεύμα, είναι αυτά που διαρκούν περισσότερο. Όλες οι πνευματικές ουσίες ανάγονται σε μία, όλες οι υλικές ουσίες σε τρεις. Υπάρχει ένας θεός, ένας νους και μία ψυχή στο σύμπαν.

Όσον αφορά τις αρρώστιες, αυτές οφείλονται στους κακούς δαίμονες, οι οποίοι αντικαθίστανται από τους αντίστοιχούς καλούς με ψαλμωδίες, προσευχές, διαλογισμούς και εκστάσεις της ψυχής. Μάλιστα, σε κάποια άτομα κυριαρχούν ορισμένα δαιμόνια, που μπορούν να θεραπεύουν συγκεκριμένες ασθένειες¹²².

¹²¹ Ιώβ, 3.3-20.

¹²² Λέγεται ότι ο Κύρος και άλλοι Πέρσες βασιλείς θέραπευαν τις ασθένειες της σπλήνας μόνο με το άγγιγμα του αντίχειρά τους, ενώ οι βασιλείς της Γαλλίας αντιμετώπιζαν τις δυσλειτουργίες των λεμφαδένων, κατά τον προηγούμενο τρόπο. Τις ίδιες ικανότητες έχει όποιος είναι το έβδομο αγόρι ενός πατέρα, το οποίο

Για ορισμένους ανθρώπους, οι δαίμονες έχουν σώματα, καθώς εμφανίζονται να έχουν επιθυμίες, θυμούς, ζήλιες, και παρόμοια συναισθήματα, τα οποία τα συναντούμε στους ανθρώπους και στα ζώα, που αποτελούνται από πυκνότερη και πιο παρατηρήσιμη ύλη. Γι' αυτό και η σφαγή και η θυσία των ζώων ορίστηκαν για τους δαίμονες, διότι ευφραίνονται πολύ με τέτοιες τελετές.

Κάποιοι δαίμονες έχουν ονόματα, είναι δυνατοί και διάσημοι, ενώ άλλοι είναι πιο λαϊκοί και οι Ρωμαίοι τους αποκαλούν *Λάριους θεούς*¹²³, επειδή δεν τους αποδίδουν καθιερωμένες προσφορές και θυσίες. Οι τελευταίες δεν είναι απαραίτητες, αλλά κυρίως ευχαριστούν τους θεούς. Γι' αυτούς θεωρούνται πολυτέλειες, τις οποίες δε θα απολάμβαναν, αν οι άνθρωποι δεν τους τις προσέφεραν. Μολονότι γνωρίζουν περισσότερα από τους απλούς ανθρώπους, αδυνατούν να ολοκληρώσουν κάποιες πράξεις και αλλαγές εξαιτίας της πνευματώδους, ευγενούς και ήρεμης φύσης τους. Τέρπονται με γλυκές μυρωδιές, λιβάνι, ζαφορά¹²⁴, μούσκλια,

γεννήθηκε χωρίς τη συμμετοχή της γυναίκας. Αυτός μπορεί να θεραπεύσει με το σάλιο του (Jordano Bruno, *De magia*, 19vM).

¹²³ Αποκαλούνταν *Patellares*, δηλαδή Λάριοι ή Έρκιοι Θεοί. Ο πρώτος όρος προέρχεται από τη λέξη *patella*, που ήταν ένα πιάτο. Η ονομασία τους αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι μπροστά τους τοποθετούσαν ένα πιάτο απαντά στον Πλάτο στην κωμωδία του *Cistellaria*, 46: Ανήκαν στην ετρουσκική θρησκεία και θεωρούνταν προστάτες μίας συγκεκριμένης περιοχής, αλλά και μίας κατοικίας, γι' αυτό και αγάλματά τους βρίσκονταν έξω από τα σπίτια σε ένα μικρό ιερό (βλ. C. T. Lewis - C. Short, *A Latin Dictionary*, ό.π., σ.1313, λήμμα «*patella*»).

¹²⁴ Πρόκειται για τη δημώδη ονομασία του κρόκου στην Κρήτη. Η λέξη απαντά σε κρητικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνα και σε τοπωνύμια: *ζαφορόκηπος* και *ζαφοροκήπια*. Το φυτό, εκτός από τη βαφική και αρτυματική του χρήση, χρησιμοποιούνταν από την αρχαία και τη μετέπειτα θεραπευτική, καθώς διέθετε αφροδισιακές, τονωτικές και ευστόμαχες ιδιότητες (www.Kairatos.com.gr).

ήλεκτρο και ευωδιαστά λουλούδια. Τα πιο ευγενή πνεύματα ευφραίνονται με ύμνους, ψαλμωδίες και μουσικά όργανα.

Πιο πάνω απ' όλα αυτά τοποθετούνται οι θεοί, οι οποίοι εκ φύσεως δεν έχουν την ανάγκη μας και δεν επηρεάζονται ούτε από την αξία μας ως ανθρώπους, ούτε από το θυμό μας¹²⁵. Οι καλές ή κακές πράξεις μας επιδρούν μόνο στα πνεύματα εκείνα που ζητούν ή λαμβάνουν από μας κάποια διευθέτηση, με την οποία καθίστανται πιο ευτυχισμένοι. Αυτό όμως δεν μπορεί να ισχύει για τους θεούς, που ήδη απολαμβάνουν μία ευτυχισμένη ζωή.

Συμπερασματικά, όλα τα πράγματα είναι γεμάτα από πνεύματα, ψυχές, θεϊκή δύναμη, θεό ή θεότητα. Ο νους και η ψυχή είναι παντού, μολονότι δεν ευθύνονται για ό, τι παρατηρούμε γύρω μας¹²⁶. Η άποψη αυτή απαντά στους *Ψαλμούς*¹²⁷.

Η ουσία του νου ή της ψυχής διαφέρει από το σώμα κατά τον ακόλουθο τρόπο. Το σώμα εμπεριέχεται ως σύνολο σε όλο το σύμπαν, αλλά η πνευματική ουσία βρίσκεται στην ολότητά της σε κάθε μέρος. Υπάρχει δηλαδή παντού ως σύνολο και μεταφέρει παντού μια εικόνα του

¹²⁵ Lucretius, *De rerum natura*, 2. 650-1:

*«ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostril,
nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.»*

¹²⁶ Ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα*, 6. 724-729 αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Principio caelum ac terras camposque liquentis
lucentemque globum lunae Titaniaque astra
spiritus intus alit, totamque infusa per artus
mens agitate molem et mango se corpore miscet.
Inde hominum pecudumque genus vitaque volantum
et quae marmoreo fert monstra sub aequore Pontus.»*

¹²⁷ Προφανώς πρόκειται για λάθος του Μπρούνο η αναφορά στους *Ψαλμούς*. Αντίθετα, η παραπάνω άποψη απαντά στον *Ζερεμία*, 23. 24.

συνόλου. Έτσι, όλη η μορφή¹²⁸ και το φως του αντανακλάται σε όλα τα σωματίδια της ύλης, όπως ακριβώς όλο το σώμα αντανακλάται σε όλη την ύλη.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που παραθέτει ο Μπρούνο. Όταν ο καθρέφτης που αντανακλά το είδωλο ενός αντικειμένου σπάσει σε μικρότερα κομμάτια, τότε το κάθε κομμάτι από αυτά θα αντανακλά ολόκληρη την εικόνα του αντικειμένου. Κατά αναλογία, όταν διαφορετικά μέρη ή σώματα νερού ενός ωκεανού χωριστούν από την Αμφιτρίτη¹²⁹, φέρουν το ίδιο όνομα και τις ίδιες ιδιότητες. Όταν αργότερα εισρέουν από κοινού στον ωκεανό, εξακολουθούν να διατηρούν το όνομα και τις ιδιότητές τους. Παρόμοια, τα πνεύματα και τα μέρη του αέρα που συρρέουν σε έναν ωκεανό, συνθέτουν μία ψυχή. Γι' αυτό και οι φιλόσοφοι διατείνονται ότι στην αρχική κατάσταση των πραγμάτων υπήρχε μία ύλη, ένα πνεύμα, ένα φως, μία ψυχή και ένας νους.

Σύμφωνα με τον Μπρούνο, στα πνεύματα και συγκεκριμένα στους δεσμούς των πνευμάτων, βρίσκεται όλη η διδασκαλία της *μαγείας*, γι' αυτό και η εξέτασή τους κρίνεται επιβεβλημένη.

Ο πρώτος δεσμός ενώνει τα πνεύματα και μεταφορικά αναπαρίσταται με τον τρικέφαλο Κέρβερο της Εκάτης¹³⁰, της φρουρού

¹²⁸ Στο λατινικό κείμενο υπάρχει ο όρος *ideae*, που μας παραπέμπει στον κόσμο των ιδεών του Πλάτωνα, από τον οποίο ο Μπρούνο είχε επηρεαστεί.

¹²⁹ Η βασίλισσα της θάλασσας, που περιβάλλει τον κόσμο. Ήταν μία από τις Νηρηίδες. Είχε δίπλα στο θεό της θάλασσας τον ίδιο ρόλο που είχε η Ήρα δίπλα στον Δία και η Περσεφόνη δίπλα στο θεό των νεκρών. Συνήθιζαν να την παρουσιάζουν τριγυρισμένη με πολυάριθμη συνοδεία από θαλασσινές θεότητες (βλ. P. Grimal, ό.π., σσ. 83-84).

¹³⁰ Στην αρχαία εποχή η Εκάτη ήταν η θεότητα που σκόρπιζε την εύνοιά της σε όλους τους ανθρώπους, κάνοντας τις χάρες που της ζητούν. Χάριζε κυρίως την υλική ευημερία, το δώρο της ευγλωττίας στις πολιτικές συνελεύσεις, τη νίκη στις μάχες και

της κόλασης. Πρόκειται για την τριπλή δύναμη, που χρειάζεται ο *μάγος*, δηλαδή τη φυσική, τα μαθηματικά και τη μεταφυσική. Η πρώτη αποτελεί τη βάση και εξηγεί τις ενεργητικές και παθητικές αρχές. Η δεύτερη συμβολίζει την κλίμακα και ερμηνεύει τους χρόνους, τους τόπους και τους αριθμούς. Τέλος, η τρίτη είναι η κορυφή της κλίμακας και αναλύει τις παγκόσμιες αρχές και αιτίες. Ο τριπλός αυτός δεσμός πολύ δύσκολα σπάει.

Ο δεύτερος δεσμός είναι επίσης τριπλός και είναι απαραίτητος σε αυτόν που δρα, στην ίδια την πράξη και σε αυτόν που την υφίσταται. Αποτελείται από την πίστη ή την ευπιστία, τις επικλήσεις, την αγάπη και τα ισχυρά συναισθήματα. Ο ρόλος της ψυχής είναι να προκαλεί αλλαγές στο σύνθετο σώμα, ενώ ο ρόλος του σώματος είναι να αλλάζει την ψυχή. Αν δεν υπήρχαν οι δεσμοί αυτοί, τότε καμία κίνηση και κανένα ερέθισμα δε θα επέφερε κάποιο αποτέλεσμα.

τους αγώνες. Προμήθευε άφθονη λεία στους ψαράδες, έκανε τα ζώα να μεγαλώνουν ή προκαλούσε τον αφανισμό τους κατά τη θέλησή της. Ακόμη, την αποκαλούσαν «θεότητα-τροφό» της νεολαίας.

Σιγά σιγά όμως η θεά απέκτησε μία ειδικότητα διαφορετική. Θεωρήθηκε ως η θεότητα που προστατεύει τη *μαγεία* και τα «ξόρκια». Συνδέεται με τον κόσμο των «σκιών». Εμφανίζεται στους *μάγους* και τις *μάγισσες* με μία δάδα σε κάθε χέρι η ακόμη με τη μορφή διαφόρων ζώων, ως φοράδα, σκύλα, λύκαινα. Σ' αυτή ανάγουν την εφεύρεση της *μαγικής* τέχνης και η μυθική παράδοση την εισήγαγε στην οικογένεια των κατεξοχόν *μάγων*, του Αιήτη και της Μήδειας.

Ως *μάγισσα* η Εκάτη κατέχει την πρώτη θέση στα σταυροδρόμια που είναι κατεξοχόν τόποι της μαγείας. Σ' αυτά τα μέρη στήνουν το άγαλμά της με τη μορφή μίας γυναίκας με τρία σώματα ή με τρία κεφάλια. Αυτά τα αγάλματα ήταν πολύ συχνά στην αρχαία ύπαιθρο και κοντά τους οι άνθρωποι εναπόθεταν προσφορές (βλ. P. Grimal, ό.π., σ. 192).

Στον τρίτο δεσμό τοποθετούνται οι αρχές¹³¹ που είναι απαραίτητες για την αποτελεσματικότητα του δεσμού. Οι αρχές αυτές κατανέμονται σύμφωνα με τους τέσσερις τομείς του σύμπαντος και απαιτούνται για τις πράξεις που εκτυλίσσονται στα ουράνια και τη φύση. Παράλληλα, υπάρχουν κι άλλες αρχές που είναι αναγκαίες για τις εκούσιες και υπερφυσικές πράξεις, αλλά δεν έχουν συγκεκριμένη τοποθεσία.

Ακολουθεί ο τέταρτος δεσμός, η ψυχή ή το πνεύμα του σύμπαντος, που ενώνουν τα πάντα μεταξύ τους. Κατά συνέπεια, καθετί έχει πρόσβαση σε κάτι άλλο. Αντίθετα, στον πέμπτο δεσμό βρίσκονται οι ψυχές των αστεριών και οι αρχές των τόπων, των ανέμων και των στοιχείων. Οι ψυχές των δαιμόνων βρίσκονται στον επόμενο δεσμό, ενώ οι ψυχές των τυράννων, των κυβερνητών και αυτών που απέκτησαν κάποια φήμη και έγιναν πνεύματα τοποθετούνται στον έβδομο δεσμό.

Στον όγδοο δεσμό είναι τα ονόματα των θεών και τα ονόματα των θεϊκών τάξεων, ενώ στον ένατο οι χαρακτήρες και τα σύμβολα. Στον δέκατο δεσμό ανήκουν οι επικλήσεις και οι ικεσίες, έτσι ώστε οι ανώτεροι δαίμονες να υπερκεράσουν με τις ικανότητές τους τους κατώτερους. Με τον τρόπο αυτό οι κακοί τιμωρούνται από τους καλούς, απομακρύνονται με απειλές, και καλούνται με τις ακτίνες του φωτός. Ο επόμενος δεσμός επιτυγχάνεται με τη δύναμη του τριπλού κόσμου, του στοιχειώδους, του ουράνιου και του νοητού. Στο δωδέκατο δεσμό ζητά κανείς από τους καλούς ανθρώπους την αγνότητα, την ειλικρίνεια και την εγκράτεια.

Έπονται δύο δεσμοί, που το κοινό τους γνώρισμα είναι η λατρεία. Στην πρώτη περίπτωση οι λατρείες ταξινομούνται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, ενώ στη δεύτερη ο εξαγνισμός πραγματοποιείται

¹³¹ Ο Μπρούνο δεν αναφέρει συγκεκριμένα το είδος των αρχών αυτών, παρά μόνο την καθοριστική τους συμβολή στην πραγματοποίηση του δεσμού.

με την καρτερία, την προσευχή και τις θρησκευτικές τελετές. Απομένουν πέντε δεσμοί, στους οποίους απαιτείται η γνώση των κατάλληλων ωρών, των ημερών και των εορτών¹³². Παράλληλα, γίνεται χρήση διαφορετικών αντικειμένων και μεθόδων ανάλογα με την τοποθεσία, την κάθαρση, το μίasma, την αγχόνη, την ενδυμασία, το λιβάνι και τη θυσία. Τέλος, δεν παραλείπεται και η εφαρμογή ενεργητικών και παθητικών δυνάμεων στις πέτρες, τα μέταλλα, τα φυτά και τα ζώα, η πανουργία και η βασκανία.

7. De vinculis spirituum, et primum de eo quod est ex triplici ratione agentis, materiae et applicationis.

Δίπλα στους προηγούμενους γενικούς δεσμούς ο Μπρούνο τοποθετεί και αυτούς που βρίσκονται στη διδασκαλία του Αλβέρτου¹³³. Ορισμένους από αυτούς πραγματεύεται στις σειρές που ακολουθούν.

Κατά πρώτο λόγο, το κεφάλαιο ξεκινά με την αρχή ότι, για να συμβεί μία πράξη, επιβάλλεται η ύπαρξη τριών συνθηκών: α) η ενεργητική δύναμη σε αυτόν που δρα, β) η παθητική δύναμη ή διάθεση σε ένα υποκείμενο, που το βοηθά να μην αντιστέκεται ή να καθιστά την πράξη αδύνατη και γ) ο ενδεδειγμένος τόπος και χρόνος για την

¹³² Στους αρχαιοελληνικούς ναούς, όπως στον Παρθενώνα, οι πρωινές ώρες λίγο πριν την ανατολή του Ήλιου θεωρούνταν κατάλληλες για τις προσφορές στις ουράνιες θεότητες. Η γιορτή έχει, για τον Μπρούνο, την έννοια της γιορτής που συναντάμε στους πολιτισμούς στους οποίους το ουσιαστικό στοιχείο είναι η ανύψωση της ψυχής στο μεταφυσικό πεδίο. Είναι ένα στοιχείο αναγέννησης του ανθρώπου, εφόσον του επιτρέπει τη συμμετοχή στις αρχές (βλ. Ι. Φίκας, *ό.π.*, σ. 84).

¹³³ Ο Μέγας Αλβέρτος (1200-1280) υπήρξε Γερμανός φιλόσοφος και θεολόγος, του οποίου το μεγάλο, συγγραφικό έργο καλύπτει επιστημονικά, θεολογικά και φιλοσοφικά θέματα. (βλ. Θ. Πελεγρίνης, *Λεξικό της φιλοσοφίας*, *ό.π.*, σ. 995, λήμμα «Μέγας Αλβέρτος»).

εφαρμογή του δεσμού. Όταν έστω και μία από τις παραπάνω συνθήκες απουσιάζει, τότε όλες οι πράξεις καθίστανται ανέφικτες¹³⁴.

Ωστόσο, δεν είναι όλες οι πράξεις εκ φύσεως ενεργητικές ή παθητικές. Όπως παρατηρεί και ο ίδιος ο Αριστοτέλης στα *Φυσικά*¹³⁵, κάθε πάθος προκύπτει από μία αντίθεση και κάθε πράξη εκτυλίσσεται, όταν υπάρχει κάποια αντίθεση. Για να γίνει πιο σαφές, όταν το νερό αναμειχθεί με νερό, τίποτε δεν μπορεί να διαλύσει αυτή την ένωση. Αντίθετα, η ανάμειξη του νερού με τον οίνο δεν μπορεί να επιφέρει το ίδιο αποτέλεσμα. Ο οίνος περιέχει ποσοστά θερμότητας, αέρα και πνευμάτων και γι' αυτό αδυνατεί να ενωθεί πλήρως με το νερό. Και τα δύο συνυπάρχουν και μπορούν εύκολα να χωριστούν¹³⁶. Συνεπώς, όταν δυο διαφορετικές ως προς τα συστατικά τους ουσίες αναμειχθούν, η ένωσή τους δεν μπορεί να είναι ποτέ ολοκληρωτική.

Με δεδομένη τη διαπίστωση αυτή επιβάλλεται η εξέταση της σύστασης των διαφόρων στοιχείων, καθώς αυτά μπορούν να διεισδύσουν μόνο προς μία κατεύθυνση. Πιο αναλυτικά, η πέτρα, το ξύλο και το δέρμα διαπερνάται ευκολότερα από μία συγκεκριμένη πλευρά και όχι από οποιαδήποτε. Κατά αναλογία, και η μορφή της ένωσης κατέχει το

¹³⁴ Για να γίνει πειστικός, ο Μπρούνο προσκομίζει το ακόλουθο παράδειγμα: ακόμη κι αυτός που παίζει άριστα φλάουτο, μπορεί να μειώσει την επίδοσή του, όταν το φλάουτό του είναι σπασμένο. Η έλλειψη, λοιπόν, δύναμης στην ύλη, μπορεί να καταστήσει τον ενεργούντα ανίκανο και την εφαρμογή ατελέσφορη.

¹³⁵ ζΑριστοτέλης, *Φυσικά*, 188b 22-24: « \square παν \square ν γίγνοιτο $\tau \in$ γιγνόμενον κα \mathcal{R} φθείροιτο $\tau \in$ φθειρόμενον \times $f\zeta$ f ναντίων \times $\epsilon\mathcal{O}$ f ναντία κα \mathcal{R} $\tau \square$ τούτων μεταξύ.» Η άποψη αυτή αναλύεται διεξοδικότερα από τον Αριστοτέλη στο *Περ \mathcal{R} γενέσεως κα \mathcal{R} φθορ \square* , A, 323b3-34: «*ζ*Αλλ' *fπε \mathcal{R}* $o \Leftrightarrow \tau \in$ *τ*υχεν πέφυκε πάσχειν κα \mathcal{R} *ποιε ϕ ν*, \square λλ' *Θ*σα \equiv *f*ναντία *f*στιν \times *ε*ναντίωσιν \clubsuit χει, \square νάγκη κα \mathcal{R} $\tau \in$ *ποιο \neg ν* κα \mathcal{R} $\tau \in$ *πάσχον* τ (*γ*ένει *μ*ον *Θ*μοιον $\epsilon \supset$ ναι κα \mathcal{R} *τα \Leftrightarrow τό*, τ (*δ*' $\epsilon \wedge$ δει \square νόμοιον κα \mathcal{R} *f*ναντίον.»

¹³⁶ Το ίδιο παρατηρούμε ανάμεσα στο θαλασσινό και το πόσιμο νερό, αλλά και στο λάδι και το νερό.

δικό της σπουδαίο ρόλο. Όλα τα υποκείμενα δε δύνανται να υποστούν τις ίδιες συνέπειες μίας ενδεχόμενης ένωσης. Έτσι, οι φλόγες της αγάπης καίνε την καρδιά και το στήθος, αλλά όχι τον θώρακα. Το ξύλο ενός βαρελιού που περιέχει κρασί καίγεται, το κρασί όμως διατηρείται ανέπαφο. Προκύπτει λοιπόν το συμπέρασμα ότι στα άτομα ενός στοιχείου βρίσκεται μία κρυφή δύναμη, η οποία δρα αποκλειστικά και μόνο σε ένα συγκεκριμένο μέρος.

Όσον αφορά τους ανθρώπους, δεν έχουν όλοι την ίδια φυσική κατάσταση, την ίδια ψυχοσύνθεση και το ίδιο πνεύμα. Ό,τι συμβαίνει στα σώματα, σχετίζεται με μία ειδική ιδιοσυστασία, η οποία λόγω των διαφορών που εντοπίζονται σε αυτά, άλλοτε υπακούει στους νόμους του είδους του και άλλοτε στη δικαιοδοσία των ατόμων. Για το λόγο αυτό και οι μάγοι εξετάζουν τόσο τα είδη όσο και τα άτομα, ώστε να κατανοήσουν τα αποτελέσματα της δύναμής τους. Επιλέγουν ανθρώπους ευνοημένους από την τύχη, οι οποίοι, φορώντας ή χρησιμοποιώντας φυτά και ορυκτά, καρπώνονται προνόμια της δύναμής τους.

Εκτός από αυτά, υπάρχουν και φάρμακα, όπως το κώνειο, τα οποία λαμβάνονται ως μία ευχάριστη τροφή και είναι παχυντικά. Φαγητά, δηλητήρια και αντίδοτα μπορούν εξίσου να καταναλώνονται. Η βασική αρχή της μαγείας και της ιατρικής βασίζεται στην ικανότητα και των δύο να διακρίνουν τις διαφορετικές συστάσεις της ασθένειας και της υγείας, καθώς και τις συνθήκες που προαπαιτούνται για τη διατήρηση της ευεξίας με την εφαρμογή εξωτερικών χρήσεων. Γνωρίζουμε λοιπόν ότι το νερό διαβρώνει το σίδηρο, το ασήμι και το χαλκό, όχι όμως το χρυσό ή το μόλυβδο. Ο υδράργυρος απορροφά το λάδι, αλλά ο χρυσός το αποβάλλει. Οι σπόροι ή οι χυμοί των δηλητηριωδών φυτών είναι τόσο ισχυροί που μπορούν να διαλύσουν και τις πέτρες της κύστης, χωρίς να καταστρέφουν το δέρμα, τα οστά, τις μεμβράνες και τα άλλα μέρη του σώματος.

Συμπερασματικά, δεν επηρεάζονται όλα τα όντα κατά τον ίδιο τρόπο. Η αιτία έγκειται στο γεγονός ότι ποικίλλουν οι συστάσεις των ανθρώπινων οργανισμών. Οι κρυφές δομές των όντων δεν είναι εύκολα αντιληπτές μέσω της όρασης ή της αφής όχι μόνο από τους ανθρώπους, αλλά και από τους ίδιους τους δαίμονες.

8. *Secundum vinculum ex voce et cantu.*

Ένας άλλος δεσμός βασίζεται στη συμφωνία μεταξύ των αριθμών, των μέτρων και των στιγμών. Η συμφωνία αυτή εξηγεί γιατί οι ρυθμοί και τα τραγούδια ασκούν μεγάλη επιρροή στους ανθρώπους. Ακόμη, ερμηνεύει το γεγονός ότι ορισμένοι επηρεάζονται περισσότερο από τη μουσική της τραγωδίας και άλλοι από της κωμωδίας. Τέλος, υπάρχουν και αυτοί οι οποίοι στο αρμονικό άκουσμα των μουσικών οργάνων, αντιτάσσουν ως προτιμότερο το χλιμίντρισμα του αλόγου.

Για τον Μπρούνο ο όρος *τραγούδι* περικλείει όχι τόσο την αρμονία, όσο την παραφωνία, καθώς τα πιο πολλά τραγούδια και ποιήματα χαρακτηρίζονται κυρίως από το δεύτερο. Οι ψυχές των ανθρώπων και των ζώων σαγηνούνται από διάφορους ήχους ανάλογα με το είδος στο οποίο ανήκουν. Όπως οι αρμονίες «δένουν» τους ανθρώπους, έτσι και οι *μάγοι* «δένουν» τα πνεύματα.

Οι δεσμοί αυτοί είναι άρρηκτοι για δύο λόγους: Πρώτον, η ψυχή τους αντιλαμβάνεται μέσω της ακοής, ακριβώς όπως οι φωνές των Μαρσών¹³⁷ και των Ψύλλων¹³⁸ γίνονταν ισχυρότερες, όταν βρίσκονταν

¹³⁷ Έθνος που κατοικούσε στο Λάτιο, κοντά στη λίμνη Φουκίνα. Οι κάτοικοί του ήταν γνωστοί ως γητευτές φιδιών (βλ. C. T. Lewis – C. Short, *A Latin Dictionary*, ό.π., σ. 1116, λήμμα «*Marsi*»).

μέσα στο φίδι. Δεύτερον, το *δέσιμο* επιτυγχάνεται με ένα κρυφό μουρμουρητό, ανάλογα με τις σχέσεις των πνευμάτων με τους ανθρώπους. Διότι ακόμη και αυτοί που θέλγονται, δεν ακούν πάντοτε τη φωνή των *μάγων*, αλλά και στην περίπτωση που την ακούν, δεν επηρεάζονται αμέσως από αυτήν.

Επιπλέον, ο ρυθμός ή τα χαρακτηριστικά ενός ήχου μπορούν να αναμειχθούν με το ρυθμό ενός άλλου ήχου και να το συσκοτίσουν. Όταν ένας άνθρωπος αντικρίσει λύκο ή ελάφι και είναι δεμένος με τα πνεύματα των ζώων αυτών, τότε χάνει τη φωνή του και δυσκολεύεται να αρθρώσει λέξεις. Παρόμοια, αν τοποθετήσουμε δίπλα στο τύμπανο που είναι φτιαγμένο από δέρμα λύκου ένα τύμπανο που είναι φτιαγμένο από δέρμα προβάτου, το τελευταίο χάνει τον ήχο του. Αυτό οφείλεται στο ότι το πνεύμα, το οποίο παραμένει στο δέρμα του νεκρού λύκου, μπορεί να δεθεί με το πνεύμα που υπάρχει στο δέρμα του προβάτου και να το ελέγξει.

Ας εξετάσουμε δύο λύρες, που οι χορδές τους είναι φτιαγμένες από τους τένοντες του προβάτου ή του λύκου και είναι αντίθετες μεταξύ τους. Αν τεντώσουμε μία χορδή της μίας από τις λύρες, που είναι φτιαγμένες κατά τον ίδιο τρόπο, διαπιστώνουμε ότι ο ήχος δε συμφωνεί μόνο με τη χορδή της άλλης λύρας, αλλά είναι και ο ίδιος. Αντίστοιχα, με μία χειρονομία ή έναν ήχο κάποιος δύναται να επηρεάσει την ψυχή ενός άλλου ανθρώπου. Έτσι ερμηνεύεται το γεγονός ότι χωρίς λόγο αντιπαθούμε ή συμπαθούμε κάποιους τη στιγμή που τους αντικρίζουμε για πρώτη φορά. Τα συναισθήματα αυτά άλλοτε είναι αμοιβαία και άλλοτε όχι, ανάλογα με το ποιο συναίσθημα κυριαρχεί στο ένα πρόσωπο και ποιο καταπιέζεται στο άλλο.

¹³⁸ Πρόκειται για αφρικανικό έθνος, νοτιοδυτικά της Μεγάλης Σύρτης. Κι αυτό ήταν ξακουστό για τους γητευτές φιδιών (βλ. C. T. Lewis – C. Short, *A Latin Dictionary*, ό.π., σ. 1484, λήμμα «*Psylli*»).

Παράλληλα, μέσω της προσευχής μπορούμε να παρακαλέσουμε τους ομοίους ή τους ανωτέρους μας σε περιπτώσεις όπου η δικαιοσύνη ή η ειλικρίνεια δεν επιφέρουν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Μερικές φορές ακόμη και οι εκκλήσεις των ανόητων ανθρώπων μπορούν να επηρεάσουν και τους έξυπνους, οι οποίοι, για να πείσουν, καταφεύγουν σε τέτοια μέσα.

Τέλος, και η τέχνη του λόγου κατέχει το δικό της σπουδαίο ρόλο, έτσι ώστε να πραγματοποιηθεί ο δεσμός. Πιο συγκεκριμένα, οι ρήτορες χρησιμοποιούν τραγούδια και ποιήματα, για να πείσουν ή να προκαλέσουν συγκεκριμένα συναισθήματα. Ο τρόπος για να επιτευχθούν τα τελευταία αναλύεται από τον Αριστοτέλη, που εξετάζει στη *Ῥητορική* πρ ε ς *ζ* *Αλέξανδρον* ό, τι είναι χρήσιμο, αλλά και ευχάριστο στον ομιλητή.

9. Tertium vinculorum genus ex visu.

Ένας άλλος τρόπος, για να «δέσουμε» το πνεύμα είναι αυτός που πραγματοποιείται μέσω της όρασης. Ποικίλες μορφές περνούν μπροστά από τα μάτια και εισχωρούν μέσα τους. Οι όμορφες εικόνες προκαλούν αισθήματα αγάπης, ενώ οι άσχημες αισθήματα δυσαρέσκειας και μίσους. Με τη σειρά τους, τα συναισθήματα της ψυχής επηρεάζουν το σώμα, το οποίο ελέγχεται από αυτήν. Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου τα συναισθήματα επηρεάζουν αμέσως το σώμα. Αυτό παρατηρείται, όταν οι λυπημένες εκφράσεις των άλλων ανθρώπων μας κάνουν να τους συμπονούμε.

Είναι αποδεκτό ότι μία ψυχή ζει σε όλο το σώμα και ότι όλα τα μέλη του σώματος ελέγχονται από μία ψυχή. Η εξήγηση όμως των πολλών πνευματικών συναισθημάτων βρίσκεται σε κάτι άλλο, που ζει

μέσα μας και επηρεάζεται από πράγματα τα οποία δεν επιδρούν σε μας. Γι' αυτό και ορισμένες φορές πληγωνόμαστε ιδιαίτερα από πράγματα, τα οποία δεν αντιλαμβανόμαστε. Με τα μάτια αντικρίζουμε πολλά τα οποία δεν προκαλούν κάποια αίσθηση. Αντίθετα, διεισδύουν εις βάθος. Γι' αυτό και το εσωτερικό μας πνεύμα τα συλλαμβάνει αμέσως ως κάτι το ζωντανό.

Συμπερασματικά, υπάρχουν διάφορα πράγματα, τα οποία, αν και τα αντιλαμβανόμαστε λιγότερο και είναι από τα πιο ασήμαντα, περνούν μπροστά από τα μάτια μας, τα αιχμαλωτίζουν και συνεχίζουν να εισχωρούν μέσα από το πνεύμα μας, επιφέροντας ακόμη και το θάνατο της ψυχής. Πρόκειται για ένα συναίσθημα, το οποίο μας «δένει» μέσω της όρασης.

10. Quartum vinculum est ex phantasia.

Ο επόμενος δεσμός πραγματοποιείται μέσω της φαντασίας. Ο ρόλος της είναι να λαμβάνει εικόνες που προέρχονται από τις αισθήσεις, να τις διατηρεί, να τις συνδυάζει και να τις διαχωρίζει. Αυτό επιτυγχάνεται με δύο τρόπους: Αρχικά, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση η ελεύθερη επιλογή του ανθρώπου που φαντάζεται, είτε αυτός είναι ποιητής, ζωγράφος, συγγραφέας.

Από την άλλη πλευρά, η φαντασία μπορεί να λειτουργήσει, ακόμη κι αν απουσιάζει η ελεύθερη επιλογή. Στην περίπτωση αυτή, υπάρχει κάποια αιτία ή ένας εξωτερικός παράγοντας, που επιλέγουν αντί για τον άνθρωπο. Προσομοιάζει με αυτόν που προσπαθεί με τη χρήση φωνών ή ειδώλων να ερεθίσει τα αυτιά ή τα μάτια.

Παράλληλα, ο παράγοντας μπορεί να μην είναι μεσολαβητικός. Αυτό παρατηρείται, όταν ένα πνεύμα ή ένας δαίμονας επιδρά στη

φαντασία κάποιου, που κοιμάται ή είναι ξύπνιος, με σκοπό να παράγει εσωτερικές εικόνες με τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρείται ότι έχουν συλληφθεί μέσω των εξωτερικών αισθήσεων.

Παρόμοια, και οι δαιμονισμένοι φαίνεται ότι βλέπουν συγκεκριμένα είδωλα κι ακούν συγκεκριμένες φωνές, που πιστεύουν ότι προέρχονται από εξωτερικά υποκείμενα. Θεωρούν πως ό,τι βλέπουν και ακούν είναι αληθινό. Ουσιαστικά αυταπατώνται όσον αφορά τη λογική, και όχι τις αισθήσεις. Αυτό που αντιλαμβάνονται δεν είναι άλλο παρά φανταστικές εικόνες που παρουσιάζονται στην εσωτερική τους αίσθηση. Έτσι, αρνούνται να δεχθούν ό,τι βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα. Ιατρικά, πρόκειται για περιπτώσεις μανίας και μελαγχολίας, που ονομάζονται *τα όνειρα των αγρύπνων*.

Επιπλέον, ο δεσμός αυτός υιοθετεί δύο αρχές, την υλική και τη δαιμονική-διαβολική, οι οποίες ενεργούν από κοινού. Η πρώτη είναι μία μελαγχολική διάθεση, που αποκαλείται η *κουζίνα* ή το *μπάνιο* των Σατουρνάλιων¹³⁹ δαιμόνων. Η δεύτερη είναι ένας δαίμων, που δεν είναι τελείως άυλος, καθώς είναι εφοδιασμένος με έντονες, ψυχικές διαθέσεις. Μολονότι είναι μία πνευματική ουσία, η φύση τον προίκισε με σώμα πολύ λεπτό. Δεν του έδωσε όμως αισθήσεις.

¹³⁹ *Saturnus*: Σύμφωνα με τη μυθολογία, ο αρχαιότερος βασιλιάς του Λατίου, που ήρθε στην Ιταλία στα χρόνια του Ιανού. Αργότερα, τον τιμούσαν ως τον θεό της γεωργίας και του πολιτισμού. Συχνά ταυτιζόταν με τον Κρόνο, τον θεό των Ελλήνων. Σχετικά με τη γιορτή του, τα Saturnalia, είναι γνωστά τα εξής: Όπως μας πληροφορεί ο Λίβιος (22.1.20), η γιορτή του τοποθετείται το 217 π.Χ. Στου ιστορικούς χρόνους αποτελούσε την πιο χαρούμενη γιορτή του χρόνου, *optimus dierum*, όπως την αποκαλούσε ο Κάτουλλος (14.15). Κατά τη διάρκειά της οι δούλοι αποκτούσαν προσωρινή ελευθερία και γινόταν ανταλλαγές δώρων (βλ. C. T. Lewis – C. Short, *A Latin Dictionary*, ό.π., σ. 1635, λήμμα «saturnus»).

Όσον αφορά την ψυχή, αυτή προέρχεται από ένα σπόρο που βρίσκεται σε ένα συγκεκριμένο μέρος. Ακόμη, ένα σώμα μπορεί από μόνο του να παράγει την ψυχή. Έτσι, από ένα σπόρο δημιουργείται η ελιά, ο σκύλος, ο άνθρωπος¹⁴⁰. Κατά τον ίδιο τρόπο, από την κατάλληλη μείξη της καρδιάς και του εγκεφάλου, έρχονται στη ζωή τα καλά και τα κακά πνεύματα, ενώ από το δυσανάλογο συνδυασμό προκαλούνται αναταραχές. Συγκεκριμένες ψυχές γεννούν συγκεκριμένα σώματα, αλλά και συγκεκριμένα σώματα γεννούν συγκεκριμένες ψυχές.

Όταν δυο πνεύματα προσεγγίζουν το ένα το άλλο, είτε εξαιτίας ενός τυχαίου συνδυασμού, είτε εξαιτίας αντικειμένων που προσκολλώνται στο σώμα, τότε ένα οργισμένο πνεύμα μπορεί να απομακρυνθεί μεθοδικά και με ασφάλεια, με τη βοήθεια *μαγικών* ρήσεων. Επίσης, είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν καθαρτικά φάρμακα για την απομάκρυνση του βλαβερού υλικού, αλλά και τροφές.

11. De vinculo quinto, quod est ex cogitativa.

Το «δέσιμο», που πραγματοποιείται μέσω της φαντασίας δε θα ήταν τόσο σπουδαίο, αν δε διπλασίαζε τις δυνάμεις της σκέψης. Διότι τα είδωλα τα οποία «δένουν» τις ψυχές των ανόητων, εύπιστων και προκατειλημμένων ανθρώπων, μετατρέπονται σε αντικείμενο χλευασμού από τους νηφάλιους και καλλιεργημένους ανθρώπους.

Όλοι λοιπόν όσοι ασκούν ως επάγγελμα τη *μαγεία*, την ιατρική και την προφητεία δεν μπορούν να επιφέρουν κανένα αποτέλεσμα, αν δε

¹⁴⁰ Αυτή είναι και η άποψη του Βιργιλίου στα *Γεωργικά*, 1.54, όταν παρέχει συμβουλές για τη σωστή καλλιέργεια ενός τόπου:

« *hic segetes, illic veniunt felicius uuae arborei
fetus alibi atque iniussa virescunt gramina.*»

πιστεύουν σε ό,τι πράττουν¹⁴¹. Η πίστη αυτή σε μερικούς ανθρώπους προέρχεται από δυνάμεις, που προϋπάρχουν μέσα τους και είναι καλά οργανωμένες, ενώ σε άλλους από διαταραχές των δυνάμεων αυτών. Θαυμαστά αποτελέσματα παράγονται από τους δεσμούς που πραγματοποιούνται από τα λόγια ενός εύγλωττου ανθρώπου, από τα οποία η φαντασία ανθίζει και δέχεται τα εσωτερικά συναισθήματα. Όταν η φαντασία δεν ενεργοποιείται, τότε είναι πολύ δύσκολο κάποιος να κινητοποιηθεί με άλλα μέσα.

Δεδομένου ότι ο άνθρωπος που έχει ταπεινή καταγωγή χλευάζεται, συνάγεται το συμπέρασμα ότι αυτός που είναι ταπεινής καταγωγής και δεν είναι ιδιαίτερα γνωστός, είναι σε θέση να «δέσει» πιο εύκολα τους άλλους. Παράλληλα, η πρόκληση καλών εντυπώσεων τον βοηθά να χρησιμοποιήσει τη δύναμη της ψυχής του, για να αποκαλύψει ή να εξηγήσει πράγματα. Ύστερα από αυτή την προϋπόθεση, είναι εφικτή η επίτευξη άλλων δεσμών, όπως η ελπίδα, η συμπόνια, ο φόβος, η αγάπη, το μίσος, η οργή, ο θυμός, η χαρά, η υπομονή και η απαξίωση για τη ζωή, το θάνατο, τη μοίρα.

Εκτός από την πίστη και την καλή εντύπωση, υπάρχουν και οι πιο πνευματικές δυνάμεις της ψυχής, δηλαδή η μνήμη, η λογική, η εμπειρία και η διάνοια, οι οποίες δεν εισέρχονται στο σώμα και δεν επιδιώκουν να το αλλάξουν. Απεναντίας, όλες οι φυσικές αλλαγές πηγάζουν από τις δυνάμεις που προηγούνται της σκέψης και αποτελούν τις αρχικές και επαρκείς αιτίες της.

Συμπερασματικά, όλες οι μαγικές δυνάμεις, ενεργητικές και παθητικές εξαρτώνται από τους μαγικούς δεσμούς. Ωστόσο, δεν μπορεί καθετί να διεισδύσει σε οτιδήποτε ή να αναμειχθεί με οτιδήποτε. Όπως

¹⁴¹ Στο έργο *De magia mathematica*, 8 ο Μπρόννο υποστηρίζει ότι ακόμη και ο Χριστός δε θα μπορούσε να θαυματουργεί, όταν οι μαθητές του δεν είχαν ισχυρή πίστη (Ματθαίος, 17.19).

υποστήριξε ο Πορφύριος στο έργο του *Βίος Πλωτίνου* τα κακά μάγια, με τα οποία κάποιος Αιγύπτιος επιχείρησε να δέσει και να βλάψει τον Πλωτίνο, στράφηκαν εναντίον του¹⁴².

Με το παράδειγμα αυτό ο Μπρούνο ολοκληρώνει το έργο του κάπως απότομα, αφού δε φαίνεται πουθενά ότι το κεφάλαιο αυτό είναι και το τελευταίο. Το γεγονός αυτό πρέπει να το αντιλαμβάνεται και έτσι δηλώνει ότι θα συνεχίσει την εξέταση των δεσμών στο *De vinculis in Genere*, ένα έργο της ίδιας περιόδου.

¹⁴² Με βάση τις πληροφορίες που αντλούμε από το έργο του Πορφυρίου (*Βίος Πλωτίνου*, χ), κάποιος Ολύμπιος Αλεξανδρέυς αντιπαθούσε τον Πλωτίνο από αντιζηλία τόσο πολύ, ώστε έφθασε στο σημείο να επιχειρήσει μέσω της *μαγείας* να τον χτυπήσει με αστρικές δυνάμεις. Επειδή, όμως, κατάλαβε ότι αυτό που επιχειρούσε να κάνει, στρεφόταν εναντίον αυτού του ίδιου, έλεγε στους γνωστούς του ότι η δύναμη της ψυχής του Πλωτίνου είναι τόσο μεγάλη, ώστε να μπορεί να αποκρούει τις επιθέσεις εναντίον του και να τις στρέφει σε αυτούς που προσπαθούν να του κάνουν κακό. Ο Πλωτίνος αντιλαμβανόταν ότι ο Ολύμπιος επιχειρούσε να τον βλάψει και έλεγε ότι το σώμα του τραβιόταν «σαν τα σουρωτά πουγγιά», καθώς τα μέλη του συμπίεζονταν μεταξύ τους. Και αφού ο Ολύμπιος κινδύνεψε πολλές φορές να πάθει ο ίδιος κάτι, παρά να το προξενήσει στον Πλωτίνο, σταμάτησε (*Πορφύριου, Περί το Πλωτίνου βίου καὶ τῶν τάξεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ*, εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Παύλος Καλλιγιάς, Αθήνα, 1991, σ. 45).

Δ. Γλώσσα του έργου

Στο *De Magia* ο Μπρούνο δεν ενδιαφέρθηκε απλά να εισάγει τον αναγνώστη στο χώρο της *μαγείας*, αλλά και να τον εμπλουτίσει με μία ευρύτατη ποικιλία λέξεων και εκφράσεων.

Ήδη από την αρχή κιάλας του έργου, ο αναγνώστης βρίσκεται αντιμέτωπος με μία πληθώρα κυρίων ονομάτων, όπως *Trismegisti*, *Druidae*, *Gymnosophistae*, *Cabalistae*, *Magi*, *Sophi*, *Sapientes*, τα οποία όχι μόνο κεντρίζουν το ενδιαφέρον του, αλλά και τον καλούν να κατανοήσει τη σχέση τους με το περιεχόμενο του έργου. Τα ονόματα αυτά είναι τοποθετημένα δίπλα σε ονόματα λαών, γεγονός που αποκαλύπτει την πρόθεση του φιλοσόφου να εξετάσει τη *μαγεία* συνολικά.

Καθώς προχωρά κανείς, συναντά πολλές σύνθετες λέξεις, που αφορούν κυρίως τα είδη της *μαγείας*, όπως : *necromantia*, *pyromantia*, *geomantia*, *hydromantia*. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι λέξεις αυτές έχουν ελληνική προέλευση, γεγονός που μαρτυρεί την καλή γνώση της Ελληνικής που είχε ο Μπρούνο.

Ακόμη, το *De Magia* βρήκει από αναφορές σε χωρία Ελλήνων και Λατίνων φιλοσόφων, ιστορικών και ποιητών, όπως του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα, του Αισχύλου, του Κικέρωνα, του Καίσαρα, του Σουητώνιου, του Βιργίλιου, του Κάτουλλου. Με τον τρόπο αυτό ο Μπρούνο ενισχύει και συμπληρώνει τις απόψεις του.

Τέλος, αξίζει να αναφέρει κανείς ότι γίνεται συχνή μνεία σε ονόματα και έργα, που συνδέονται με το χριστιανισμό, όπως ο Μωυσής, ο Ευαγγελιστής Μάρκος, ο Ιώβ. Παράλληλα, μνημονεύονται εβραϊκά ονόματα, όπως *Σεραφείμ* και *Χερουβείμ*. Τέτοιου είδους αναφορές πρέπει να τις εξετάσουμε στα πλαίσια των απόψεων του Μπρούνο για μία παγκόσμια θρησκεία, που θα ενώνει τους ανθρώπους και όχι ως

εκφράσεις χριστιανικής πίστης. Παρ' όλο που ο Μπρούνο δεν ασπάστηκε το χριστιανισμό, δεν τον απέρριψε ολοκληρωτικά.

Ε. Ύφος του έργου

Σε όλο το *De Magia* ο Μπρούνο διατηρεί τις ίδιες υφολογικές προτιμήσεις με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ήδη από την αρχή του έργου εκθέτει τις απόψεις του αναφορικά με τις έννοιες *μάγος* και *μαγεία* με τρόπο σαφή και εναργή. Η πληθώρα παραδειγμάτων και η μνεία συγκεκριμένων χωρίων από έργα φιλοσόφων, ποιητών και ιστορικών καταδεικνύει την πρόθεση του συγγραφέα για αποφυγή παρερμηνειών και παρεξηγήσεων. Παράλληλα, φανερώνει και την επιθυμία του να προσφέρει μία όσο το δυνατόν πληρέστερη ανάλυση του θέματος που πραγματεύεται.

Για να αποτελέσει το έργο του πηγή γνώσης και πληροφόρησης, αλλά και για να κερδίσει σε πειστικότητα και αληθοφάνεια, ο Μπρούνο δε διστάζει να καταφύγει ακόμη και στην παράθεση προσωπικών εμπειριών του. Έτσι, στο σημείο όπου αναφέρεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πνευμάτων υποστηρίζει ότι και ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας αυτών (19rM 5-15).

Επίσης, δε θα ήταν άστοχο να ισχυριστεί κανείς ότι το ύφος του έργου τείνει προς το διδακτικό. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Μπρούνο παραθέτει συμβουλές σε υποψήφιους *μάγους*, έτσι ώστε να επιτελέσουν σωστά το έργο τους, αλλά και προτροπές προς αποφυγή μεθόδων που θα τους απομακρύνουν από αυτό. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η επίθεση του προς όλους αυτούς που συμβάλλουν με τους λαθεμένους χειρισμούς τους στον αρνητικό χαρακτηρισμό της *μαγείας* (*De Magia*, 7rM 5-10, 8rM 15-20, 11rM 20-22).

Ωστόσο, δεν μπορεί να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι σε αρκετά σημεία το ύφος του Μπρούνο γίνεται δύσκαμπτο. Ο μακροπερίοδος λόγος και η παρουσία ολόκληρων παραγράφων με εξειδικευμένες γνώσεις που προέρχονται από το χώρο των φυσικών επιστημών

προβάλλει απαιτήσεις από τον αναγνώστη και απομακρύνει από το οικείο και καθημερινό ύφος του όλου έργου.

IV. Η επίδραση που άσκησε ο Μπρούνο

Το θάνατο του Μπρούνο ακολούθησε μία τεράστια λογοτεχνική παραγωγή που άλλοτε αποτελούσε συνέχεια και προάσπιση των θέσεών του και άλλοτε αρνητική κριτική τους. Ακόμη και ο πιο ουδέτερος μελετητής πρέπει να παραδεχθεί ότι, αν ο Μπρούνο είχε αποκηρύξει τις θέσεις του, για να γλιτώσει το θάνατο στην πυρά, θα στερούσε σήμερα από την ιστορία το δικαίωμα να κρίνει τον ίδιο και τη σκέψη του. Όπως και ο Σωκράτης, ο Μπρούνο πεθαίνει, για να διακηρύξει ότι η φιλοσοφία του ζει.

Πιο συγκεκριμένα, η ύπαρξη μίας “ αιτίας” που διαχέεται παντού, χωρίς να συνδέεται με μία θρησκευτική ομολογία, βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στη φιλοσοφία του Σπινόζα. Μολονότι δεν παραθέτει κάπου το όνομα του Μπρούνο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι τον είχε διαβάσει. Η αναφορά στο δυισμό και στη θεωρία του Καρτέσιου για τη δημιουργία του κόσμου (όλες οι υπάρξεις δημιουργήθηκαν κατευθείαν από τον θεό), παραπέμπουν έμμεσα στη σκέψη του Μπρούνο. Επιπλέον, ο Σπινόζα επηρεάστηκε από τον Μπρούνο στις παρακάτω απόψεις του: α) Ο θεός δεν έχει όρια και εκδηλώνει την παρουσία του σε ένα εξίσου άπειρο σύμπαν. β) Σε όλα αυτά που αποκαλούμε “μέρη” και που αποτελούν εκδηλώσεις του άπειρου σύμπαντος είναι αισθητή η παρουσία μίας “αιτίας”. γ) Η ψυχή και η ύλη υπάρχουν σε μία ουσία, στη Φύση. δ) Ο διαχωρισμός της θρησκείας (περιεχόμενο λογικό) από τη φιλοσοφία (περιεχόμενο ηθικό). ε) Η ύπαρξη μίας θρησκείας που θα ενώνει όλα τα αντίθετα θρησκευτικά δόγματα. στ) Ο θεός είναι μία ανώτερη, υπερφυσική, εσωτερική δύναμη της φύσης, που, με τη βοήθεια της ύλης, δημιουργεί τις μορφές. ζ) Το έργο του *Trattato teologico-politico*, βασίζεται στις απόψεις του Μπρούνο για τη φιλοσοφία και τη

θησκεία: απόλυτη ελευθερία στο χώρο της φιλοσοφίας και της θρησκείας και προσπάθεια να δούμε τα ίδια μυστήρια και δόγματα στο φως της φιλοσοφίας¹⁴³.

Ο Leibniz, φανερά επηρεασμένος από τον Μπρούνο, αναφέρεται στις άπειρες μονάδες. Σε αντίθεση με τον Σπινόζα που αναγνώριζε μία παγκόσμια αδιαίρετη ουσία, ο Leibniz αντιλαμβανόταν την ύπαρξη μονάδων, πολλαπλών ουσιών, άπειρων όντων μέσα στην ουσία. Όλα τα μέρη του σύμπαντος παριστάνονται καθαρά στις μονάδες, μόνο που μερικά αντανακλώνται σε μία μονάδα και μερικά σε μία άλλη.

Η ιδέα ότι οι πλανήτες, ο ήλιος και πιο συγκεκριμένα η γη είναι ζωντανοί οργανισμοί παρουσιάστηκε πρόσφατα από τον Lovelock, ο οποίος θεωρεί ότι η γη είναι ένα ανοικτό σύστημα που, σύμφωνα με το δεύτερο νόμο της θερμοδυναμικής, κάποτε θα πεθάνει. Τονίζει όμως ότι η θανατική ποινή ισχύει μόνο για τα άτομα και επαναδιατυπώνει το νόμο ως εξής: « Η θνητότητα είναι το τίμημα της ατομικότητας»¹⁴⁴.

¹⁴³ A. Guzzo, *Concetto e saggi di storia della filosofia*, Firenze, 1940, σσ. 136-139.

¹⁴⁴ Βλ. Ι. Φίκας, ό.π., σ. 39.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Ο Τζιορντάνο Μπρούνο υπήρξε μεγάλος φιλόσοφος της Αναγέννησης, με ευρύτητα πνεύματος και πληθώρα ενδιαφερόντων. Μολονότι δέχτηκε την επιρροή πολλών φιλοσόφων, ωστόσο ολόκληρη η φιλοσοφία του αναπτύχθηκε αυτόνομα, με τέτοια πρωτοτυπία, ώστε όχι άδικα να παραλληλιστεί με τους Ίωνες και Ελεάτες φιλοσόφους. Η κριτική αυτή¹⁴⁵ που αποδόθηκε στο παρελθόν στον Μπρούνο, αλλά εξακολουθεί να γίνεται ευρέως αποδεκτή και στις μέρες μας, επιβεβαιώνεται και από την εξέταση του έργου που προηγήθηκε.

Αναμφίβολα, με το *De Magia* ο Μπρούνο ασχολείται με ένα θέμα ιδιαίτερα ελκυστικό και ανοιχτό σε ποικίλες ερμηνείες. Η πρωτοτυπία του όμως έγκειται στο εξής: δεν το εξετάζει με τον τρόπο ενός μελετητή που απλώς επιθυμεί να παραθέσει τις απόψεις του αναφορικά με τη μαγεία, αλλά αποκαλύπτει το εύρος των γνώσεών του, ερευνώντας τις έννοιες ύλη, μορφή, ψυχή, σώμα, δυνάμεις και κινήσεις. Έτσι, επιχειρεί να προσδώσει επιστημονική εξήγηση, στηριζόμενος στις γνώσεις και την εμπειρία του. Ακόμη, όπως προκύπτει από την ανάλυση του έργου, στόχος του είναι να δια φωτίσει τον αναγνώστη ως προς τη λειτουργία της μαγείας και σε καμιά περίπτωση να προσφέρει μαγικές τεχνικές ή να προπαγανδίσει υπέρ της μαγείας.

Η επιλογή του Μπρούνο να πραγματευθεί ένα τέτοιο θέμα, συμβαδίζει απόλυτα με την ανάπτυξη της μαγείας την περίοδο της Αναγέννησης, αλλά και με το φιλοπερίεργο πνεύμα του, που τον ωθεί να καταγίνεται με ζητήματα που απασχολούν τους ανθρώπους κάθε εποχής.

¹⁴⁵ Βλ. F. Neri, ό.π., σ. 20.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R. Ackerman, *J.G.Frazer, His life and Work*, Cambridge 1987
- J. Annequin, *Recherches sur l'action magique et ses représentations*, Besaçon: Université 1973
- A. Audollent, *Defixionum Tabellae*, Frankfurt: Minerva 1967²
- A. Bernard, *Sorciers grecs*, Paris 1991 [ελληνική έκδοση: *Έλληνες μάγοι*, μτφρ. Ιωσήφ Καμάρη, Αθήνα : Εστία, 1997]
- H. D. Betz, *Hellenismus und Urchristentum: Gesammelte Aufsätze*, τ.1-2, Tübingen: Mohr 1990
- J. R. Blackwell, *Cause, Principle and Unity and Essays on Magic*, Cambridge : University Press 2003
- J. Braarvig: «Magic: Reconsidering the Grand Dichotomy», στο : David R. Jordan, Hugo Montgomery, Einar Thomassen-Bergen (επιμ.), *The World of Ancient Magic: Papers from the First International Samson Eitrem Seminar at the Norwegian Institute at Athens, 4-8 May 1997*, Bergen 1999
- P. Brunel , *Companion to literary, Myths, Heroes and Achetypes*, μτφρ. W. Allatson, J. Hayward, T. Selons, London 1992
- L. Ciruolo, J. Seidel, *Magic and divination in the ancient world*, Leiden: Brill, Styx 2002
- L. Deubner, *Magie und Religion*, 1922, ανατύπ. στο : *Kleine Schriften zur Klassischen Altertumskunde* (Beiträge zur Klassischen Philologie, 140), (Königstein / Ts.: Hain 1982)
- A. Dieterich, *Papyrus magica musei Lugdunensis Batavi* (1888), αναδημοσίευση στο : *Kleine Schriften*, Leipzig / Berlin 1911
- R. E. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μετάφραση και εισαγωγή Γιώργη Γιατρομανωλάκη, Αθήνα 1978

- I. Düring *Ο Αριστοτέλης: Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τ.1-2., μτφρ. Π. Κοτζιά - Παντελή, Αθήνα 2000
- S. Eitrem, L. Amundsen, *Papyri Osloenses I*, Oslo 1925 και *Papyri Osloenses II*, Oslo 1931
- I. Φίικας, *Τζιορντάνο Μπρούνο, η θέση του στην ιστορία της φιλοσοφίας και των ιδεών*, Αθήνα 2000
- R. Firth *Man and culture: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski*, London : Routledge & Kegan Paul 1968
- F. Friedeih *Bruno Giordano: Opera Latine Conscripta*, τ.1-3, Stuttgart 1962
- D. J. Furley, E. S. Forster, *On Sophistical Refutations on Coming to be and Passing Away, On the Cosmos*, London : Loeb 1955
- J. G. Gager, (εκδ.), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York - Oxford 1992
- R. Garosi, “Indagini sulla formazione del concetto di magia nella cultura romana”, στο : P.Xella (εκδ.), *Studi di storia delle religioni in memoria di R. Garosi*, Rome : Bulzoni 1976
- H. Gatti, *Giordano Bruno, Philosopher of the Renaissance*, Ashgate 2002
- F. Graf, *Magic in the Ancient World*, μτφρ. F. Philip, Cambridge : Harvard University Press 1997
- P. Grimal, *Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991
- A. Guzzo, *Concetto e saggi di storia della filosofia*, Firenze 1940
- S. Hornblower, A. Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford, New York : Oxford University Press 1996³
- Π. Καλλιγάς, *Πορφυρίου, Περί του Πλωτίνου βίου καὶ τῆς τάξεως τῶν βιβλίων α↔το*, εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Αθήνα 1991

- A. Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 2001
- C. T. Lewis, C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1975 (ανατύπ. της έκδ. 1875¹)
- A. A. Long, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι: συναγωγή συστατικών μελετημάτων*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Τ. Τυφλόπουλος, επιμέλεια Δ. Ιακώβ, Αθήνα 2005
- M. Mauss “Esquisse d’ une théorie générale de la magie”, στο : *Année Sociologique* 7, Paris 1902- 1903
- R. Mercelbach, M. Totti, *Abrasax: Augewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*, τ. 1-3: Zwei griechisch-ägyptische Weihezeremonien *Die Leidener Weltschöpfung, Die Pschai-Aion-Liturgie*, Opladen: Westdeutscher Verlag 1992
- M. Meyer, R. Smith, *Ancient Christian Magic: Coptic Texts of Ritual Power*, San Francisco : Harper 1994
- Θ. Πελεγρίνης *Λεξικό της φιλοσοφίας*, Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 2004
- Θ. Πελεγρίνης, (επιμ. έκδ.), *Φάουστ: Η Μαγεία της Φιλοσοφίας - η Φιλοσοφία της Μαγείας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1994
- K. Preisendanz, *Papyri Graecae Magicae: Die griechischen Zauberpapyri*, τ. 1-2, Leipzig / Berlin : Teubner 1929-1931², Albert Henrichs (εκδ.), Stuttgart : Teubner 1973-1974
- Anne-Marie Tupet, *La magie dans la poésie latine: Des origins à la fin du règne d’ Auguste*, Paris : Belles Lettres 1976
- Ulrich von Wilamowitz-Moellondorff, *Reden und Vorträge*, Berlin 1902
- L. Wittgenstein, *Γλώσσα, μαγεία, τελετουργία*, Πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Κ. Μ. Κωβαίος, Αθήνα : Καρδαμίτσα, 1990

Wünsch, Richard, “Appendix continens defixionum tabellas in Attica regione repertas”, στο *IG*, II / III: *Corpus Inscriptionum Atticarum*, Berlin: Reimer 1897

F. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London : The University of Chicago Press Ltd. 1964

www.Kairatos.com.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το ενδιαφέρον για τη *μαγεία* στην αρχαιότητα αποκαλύπτεται από την πληθώρα των πηγών και των μαρτυριών που έχουν σωθεί. Κείμενα σε πάπυρο, επιγραφές, αλλά και αναθηματικές πλάκες αποδεικνύουν ότι η ενασχόληση με τη *μαγεία* υπήρξε διαρκής. Παράλληλα, από εποχή σε εποχή ο όρος *μάγος* δέχθηκε ποικίλους χαρακτηρισμούς. Η ουσιαστική στροφή στη μελέτη της αρχαίας ελληνορωμαϊκής *μαγείας* έγινε από Αμερικανούς επιστήμονες, ενώ στην Ευρώπη το ενδιαφέρον υπήρξε πιο περιορισμένο.

Η *μαγεία* απέκτησε ξεχωριστή θέση στο χώρο της διανόησης την περίοδο της Αναγέννησης, σε συνδυασμό με το θαυμασμό για την αρχαιότητα και το Νεοπλατωνισμό. Μεταξύ των φιλοσόφων που επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για τη *μαγεία* τοποθετείται και ο Τζιορντάνο Μπρούνο, του οποίου το έργο αποτελεί σήμερα πραγματικό θησαυρό της νεολατινικής γραμματείας. Ως ένας άριστος γνώστης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλοσοφίας, αλλά και βαθυστόχαστος μελετητής χριστιανικών κειμένων, επιχειρεί να εξηγήσει φυσικά φαινόμενα και να ερμηνεύσει φιλοσοφικά ερωτήματα αναφορικά με την ψυχή και το σώμα, καταφεύγοντας στο χώρο της *μαγείας*. Στόχος του είναι να απαλλάξει τον άνθρωπο από τα δεσμά της αμάθειας και να τον οδηγήσει στην αληθινή γνώση.

Το έργο στο οποίο ο Μπρούνο διερευνά κατεξοχήν την έννοια *μαγεία* είναι το *De Magia*. Σε αυτό αναλύει τα χαρακτηριστικά των *μάγων* και τη θεωρία τους για τον κόσμο, το θεό, την ψυχή και την ύλη. Πιστεύει ότι όλα τα πράγματα, ανεξάρτητα από την απόσταση που υπάρχει ανάμεσά τους, αλληλεπιδρούν με τη βοήθεια της ψυχής. Αντίθετα, τα πνεύματα έρχονται σε επαφή με τους ανθρώπους και τους «δένουν». Ο Μπρούνο παραθέτει πληροφορίες για την κατοικία των

πνευμάτων και τις ιδιότητές τους. Το έργο ολοκληρώνεται με τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, έτσι ώστε να επιτευχθούν οι δεσμεύσεις.

Αναμφίβολα, ο Μπρούνο με τη φιλοσοφία και το συγγραφική του δραστηριότητα άσκησε σημαντική επίδραση στους μεταγενέστερους φιλοσόφους, των οποίων η λογοτεχνική παραγωγή αποτέλεσε άλλοτε επιδοκιμασία κι άλλοτε απόρριψη των θέσεών του. Ανεξάρτητα με το αν κάποιος ανήκει στη μερίδα των θαυμαστών του ή όχι, οφείλει να παραδεχτεί ότι οι απόψεις του Σπινόζα για την ύπαρξη μίας “αιτίας” που είναι πανταχού παρούσα, η θεωρία του Καρτέσιου για τη δημιουργία του κόσμου και η πίστη του Leibniz σε ένα σύνολο άπειρων όντων θεμελιώνονται στη φιλοσοφία του Μπρούνο.

SUMMARY

The interest in *magic* in antiquity is exposed by a large number of extant sources and evidences. Texts in papyrus, inscriptions and dedicative tables prove that the indulgence in *magic* was constant. Furthermore, the term *magician* has received diverse definitions from time to time. The substantial turn in the research of the ancient graeco-roman *magic* was made by American scientists, whereas in Europe the interest was limited.

Magic was in distinctive position among the intellectuals during the Renaissance in combination with the admiration of antiquity and Neoplatonism. One of the philosophers that displayed great zeal for *magic* was Giordano Bruno, whose works nowadays constitute a real treasure of neolatin literature. As an excellent connoisseur in ancient greek language and philosophy, and as a profound reader of christian texts, he attempts to explain natural phenomena or interpret philosophical questions with reference to soul and body, turning to the area of *magic*. His aim is to free people of the bonds of ignorance and lead them to true knowledge.

Bruno probes into *magic* in his work *De Magia*. In this he examines the characteristics of *magicians* and their theory about world, god, soul and matter. He believes that all things, irrespective of the existing distance among them, interact with the help of soul. On the contrary, spirits come in contact with people and bind them. Bruno mentions information about the residence of spirits and their properties. The work finishes with the conditions that must be fulfilled, in order that bonds become successful.

Undoubtedly, Bruno's philosophy and writings had a great effect on posterior philosophers, whose literary output was for and against

Bruno's views. Regardless of somebody's opinion concerning Bruno, it is admitted that Spinoza's opinion about the existence of an ubiquitous "cause", Cartesius's theory relating to the creation of the world and Leibnitz's faith in the entirety of infinite beings are founded on Bruno's philosophy.